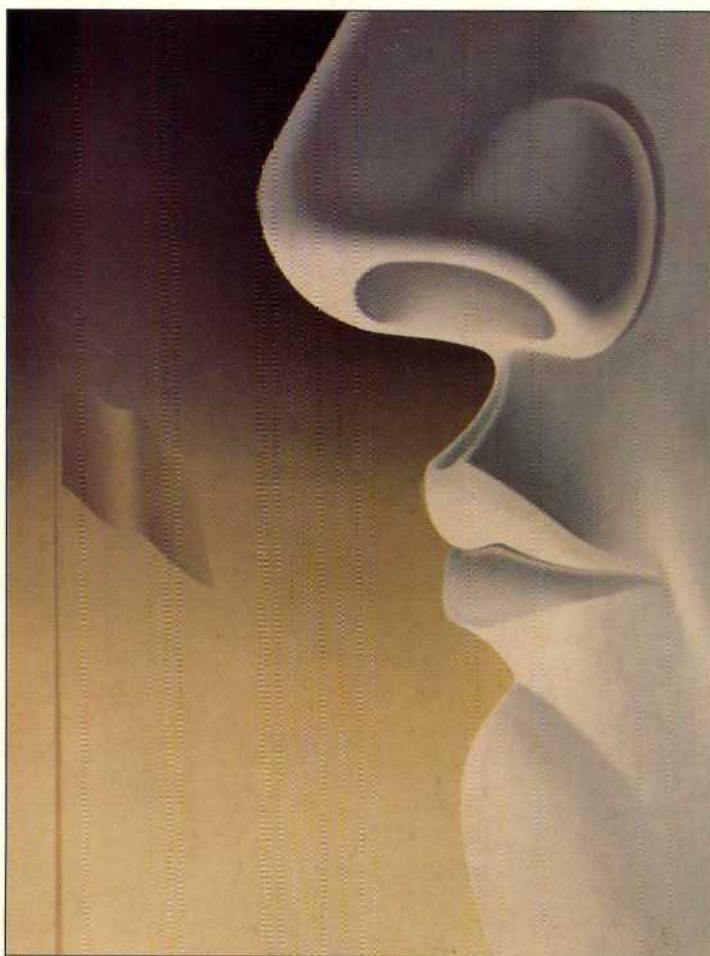

Vikerkaar

3/1997

Sven Kivisildnik Tartu sildadest. **Elo Viidingu** luuletusi ja **Jüri Ehlevesti** jutt. **Leo Perutz** ühest varasurnud matemaatikust. **Linnar Priimägi Mari Kurismaast**: Akadeemia läheb taevasse. **Esa Saarinen**: Filosoofia laskub maa peale. **Tiiu Hallap Sokratese** valikust. **Daniel Dennetti** ohtlikud ideed. Uued filosoofiaraamatud eesti keeles: **Alfred Koort**, **Cyril Edwin Mitchinson Joad**, **Bertrand Russell**, **John Stuart Mill**, **Friedrich Nietzsche** ja **Jostein Gaarderi** "Sofie maailm". **Vikergallup.** ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 11. aastakäik.
Märts, 1997. Nr. 3.

SISUKORD

- Hugo von Hofmannstahl *Matkalaul* **1** "Äraseletet teadvus" **76**
- Sven Kivisildnik *Sildade raamatust* **2** **Vaatenurk**
Elo Viiding *Luulet* **11** Rein Ruutsoo *Lumen naturale -*
Bruno Mölder *Kes sörkis?* **13** *mõistuse loomulik valgus* **79**
Jüri Ehlvest *Auväärsus* **17** Jaan Kangilaski *Joadi jälgedes*
Leo Perutz *Õhtuta päev* **28** *filosoofiasse* **84**
Tanel Tammet
Linnar Priimägi *Mari Kurismaa*
ümberpööramatu maailm **41** *Poolelijäänud rehkendus* **87**
Aap Neljas *John Stuart Milli*
vabadusekäsitlus **89**
Mait Talts
Esa Saarinen *Rakendusfilosoofia* **42** *Sohvi ja tema maailm* **93**
Tiiu Hallap *"Kritonist"* **53** Sven Kivisildnik *Reklaamiöpik*
Intervjuu Daniel C. Dennettiga **60** *edasijõudnutele* **96**
Margo Laasberg *Daniel Dennetti*

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar"; 1997.

Esikaanel:

Mari Kurismaa. SUUR VAIKELU III.
Näituselt AKADEEMIA LÄHEB
TAEVASSE. Õli, lõuend. 1996.

Tagakaanel:

Mari Kurismaa. ÕHTU. Näituselt
AKADEEMIA LÄHEB TAEVASSE.
Õli, lõuend. 1996.

HUGO VON HOFMANNSTHAL

Matkalaul

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

Meile peale purskub vesi,
meid on kalju muserdamas
suured linnud hulgakesi
ära viivadki meid samas.

Maa, mis orus, pakub muud:
vilju, mis on eatuis järvis
nagu peeglis nähtaval,

marmorlaupa, kaevusuud,
aasa, õitsvat igas värvis
leebe tuuleõhu all.

SVEN KIVISILDNIK

SILDADE RAAMATUST

Pool jõge

et on ainult üks emajõgi
tuleb meil temaga rahu teha
see jõgi haiseb ja kuivab
ning varsti ei ole teda enam
ning sillad saavad uue tähenduse
see raamat on tartu sildade
vanast tähendusest
kuid loodusel on sellest
jamast kõrini ning ta laseb jõel kuivada
kahjuks ei saa loodus
sildade vastu

Sild bussijaama juures

silda bussijaama
juures taotakse
nagu jälki trummi
kõlab nagu
klassikaline köögimetall
kui alt läbi lähed
ära enam mine
ei ole teist silda
mis viiks mõttet

lihakombinaadi
reklaami peale
märksõnad on talv
ja stuudio
sitasöömist ei tohi olla
kunagi oli selle silla
alla kunstnike nimesid
kirjutatud
nii nagu loetakse
kõik olid impressionistid
bussijaama sillast
ei jää muljet
jäab muhk

Sild üle kanali

see sild on
mind elus hoidnud
nagu kinnisideega sanitar
vene sõjafilmis
see sild on nii ilus
et kahju on alla hüpata
sillast on kaks vaadet
üks vaade on alt fordi
poolsest kaldalt annelinna poole
tohutud sambad silmapiirini
teine vaade on annelinnast
veidi paremalt vanade
kooperatiivide vahelt
kusagilt mujalt ei
saa aru et see on kaarsild
see sild on tehtud
tankide jaoks
parajalt lai

et tankid mahuksid üksteisest mööda
ja kahest kõrvuti sillast
et kui üks puruks lastakse
siis teine jääb
nii on sõjaoht
mind elus hoidnud
ja lohutanud kui üks
puruks lastakse
jääb teine alles
ja kui midagi on ees
saab kõrvalt mööda
ega ma asjata pannud
ühe raamatu nimeks
dawa vita – raviv sõda

Enam pole silda vaja

paljud kisuvad
end riidest
lahti lähevad
ujuma ja
ei tule enam
kunagi tagasi
jõeäärset sodi
tühje pudeleid
purke ja
jäätisepabereid
vaadates tekib
küsimus mis saab
uppunute riietest
tartlased usuvad
et pärast lämbumist
lähevad inimeste
riided taevasse

ja neist tehakse laule
kui nad on uued kallid
ilusad ja puhtad
rāpased vanad inetud
ja odavad riided
lähevad aga põrgusse
ja põlevad ära

Lasnamägi üle Emajõe

1.
tartu sillad
on ilma
pintsaku ja lipsuta
betoonis ja rauas
nagu lasnamägi
üle emajõe
igal tartu sillal
on sellele vaatamata
iseloom ja see
on halb iseloom
sild bussijaama juures
on ahne tülinorija
kaarsild on
lihtsalt nõme
sild ford'i juures
täielik tükikas
vabaduse sild on alatu
uus tema kõrval
aga väikekodanlik
teistsugustena oleksid
nad valelikud
nende ausas koleduses
on midagi sümpaatset

tartu sillad
ei taha olla
midagi muud
kui tartu sillad

2.

sõites üle silla
pahemkalda tartust
paremkalda tartusse
tuleb läbida lasnamägi
jalakäijatesild mida
reklaamitakse kaarsillana
on pigem tuhamägi
ei tuhatoos
viisk ei saanud üle
põis ei saanud üle
õlekõrs ei saanud üle
inimene ei saa
ka üle
aga koni saab

Kaarsild äärekiviga keskel

kui mingi sild
tartus rentsliit meenutab
siis on see kaarsild
ainult äärekivi on keskel
ja kõver
rentslid on ikka
kahel pool ja
solk voolab kõverikust
vasakult mööda
ja paremalt mööda
samamoodi loksud

saast silla all
alumine tuleb torudest
ülemine on ise toru

Vabaduse sild

vabaduse sild on ainus
must sild tartus sest
ta on rauast
milline peakski
olema vabaduse sild
kui mitte mustast
rauast mold üle jõe
vabadus on tartus
ebasoosingus ja
autosid tema kätte
ei usaldata
mustast rauast vabaduse
mõlemas otsas on betoonist käkk
kõige mõttetum betoonist
käkk linnas
sellist jubedat otsa tahetakse
tartus vabaduselegi teha

Lööming silla juures

esimene hoop
rabas ta rutiinist välja
ning tartlase
silmad nägid silda
need tungisid
pealuust välja
järgmised hoobid
vastu kolpa
kõlasid tühjalt

Linna klaver

maal pole muud kui
sool ja seegi on
tuimaks jäänud
ent linnal on ka
oma positiivne pool
see on annelinn
annelinn on
linna klaviatuur
pärmivabrik on
kõigest linna hiir
ja pärmivabriku
grupeering maltsa
ja lõhmuse juhtimisel
on see mis hiire
rullide ümber koguneb
kogu fordikalda tartu
on üks nõrga
lahutusega monitor
protssessor läks
ivan neljanda
ajal kärssama

ja emaplaadi asemel
on see hämara sootunnusega jõgi
kanal on selgelt isakanal
sest ta eelistas kinniajamist
tartu sildadele

Jöerand

ülikool võtab inimestelt
harimatuse midagi vastu
andmata seega on
ülikool tähtsaks saanud
see kool teeb kalurikülast
ülikoolilinna aga mis
teeb sellest pehkinud
logudikust ülikooli
vastus on rand ja tuulberg
endine toomemägi aitab
leida vastuse küsimusele
kumb emajõe kallas
on rand
ikka annelinna poolne
sest toomemägi
on nüüd tuulberg
ja tuulbergi pool
ei ole jõel kallast
solk uhub vahetult
tuulbergi jalamit

* * *

vello helk
olevat saanud
ülikooli audoktoriks
vist kristlane
või mingi usuteadlane

usuteadus ei aita
üle jõe
vello
sa oled vallandatud

* * *

kas aus betoon
hakkab sillaks
üle emajõe

* * *

kui sa
oleksid vesi
kas sa voolaksid
mõne sellise
jälkuse alt läbi

sittagi

* * *

vaatad neid sildu
ja mõtled
oh oleks ometi
aadolf hitleri pilt
üle jõe
füürerit ennast
ei julge tahtagi

ELO VIIDING

Uued

Uued tulevad peale (lähevad peale)
need keda ajab närvi kui (keegi saadab kirja,
et üks naine kes oli vana)
uued kes teavad ühest kes kummitas möödunud nädalal meedias
uuesõnaga – oli mingi -ist lugemata ridagi uued teavad
pole algmaterjali uutel on nad ise NII autoritaarsed
see mulle uute juures meeldibki – veavad kõigest kõike
teevad sitast saia – uut saia –
ÄRA PUUTU SAAD ÜLE KÄNGUS TURJA (sai, saiasort)
alternatiivne normaalsus – normaalsus
uudukestenormaalsus
pööra aga lehte siis selgub kas Kolumbuseta oleks midagi
või
see vana naine avastamata maa kui uuendamisvajadus
kandes kõikide häbi – uuenev elavnev häbi põhjuste põhjus
süüde süü
lahjad on uued liiga pehmed et olla tõsi
kaasaks anne balansseerida imeda endasse üheksakümmend protsenti
sama näoga sülitada välja üheksakümmend protsenti (uus, filtriike)
aga nii viril et kõigest maavärin ei enamat
seal kus polnudki maad riiki ega rahvast

* * *

Korraga hakkab kahju ja piinlik
tahaks keeta ühe ilusa lõuna
neile kes meelsasti säästaksid
keel pidavat väljendama meelsust
ripnema suust välja, kombekohaselt.

Siin vahepeal taheti salongi teha,
laipade salongi nagu "igal pool mujal
edumeelsetes piirkondades".
Omaenese loodud sulnis salongis
salongitseja murdis kaela. RAHA,
kuradi raisad, oli vähe, et osta
põrandale ja treppidele vaibad –
kõik kulutati salongipropagandale.

Nii

Nnniii eetiline oli meie vestlus
nnniii delikaatsetel teemadel nagu
haridus, läbilõhkilöögivõime.
Ma armastan neid tublisid inimesi kes
Ühe Idee Nimel kohtlevad meid¹ kunagi
bokseritena, reeturitena, tunnevad kõigile
KAASA, mõjutavad mõtlemist kuldkriit(i)liste
tahvlitega. Huvitav, mispärasest keelduti.
Kolmandast, võimalusest.

Androgüüni laul

Ultramariin, Lily,
kõik peened suuruseorjad
leiavad kõik ta kirjad
kogu maailma playboyd
kõik on lubatud, Lily,
moraal, luule, moraal
kõik kõigile keelatud
ainult mitte Lily
ta pühastab nad valedest
naistest, meestest, soft-pornost
kõik on olemas, Lily,

1 loe: neid

kõik, ka hullemmoraal mida mõista
kui ei otsita, Lily,
mida nimetatakse hoiakuks
hing laguneb mehhaanikas
virtuaallily, ultramariinily
violetse pruutneitsina
laguned lihaks (liiglihaks)
reivilapsest saab pensionär

BRUNO MÖLDER

KES SÖRKIS?

Kui mõttetute lugude lugemisest rikkumata lugeja sellest loost mingit mõtet püüab leida, siis võiks ta alljärgnevat võtta tõestusena ammu teadaolevale asjaolule, et kui korraga mängida kahte keelemängu, siis on saadav tulemus absurdne mõlema mängu seisukohalt. See ei tähenda muidugi, et sellest ei võiks sündida kolmandat keelemängu, millest vaadatuna just esimesed kaks imelikuna paistavad.

... Iga sammuga kaotasin ma enda samasust iseendaga, lõhenedes tasapisi väikesteks ja vihasteks osadeks, kellest üks ei sallinud teist ja teine kolmandat. Kõik minu kehaosad kokku olid Minu kui terviku (mis teatavasti on palju suurem kui osade ja nendevaheliste seoste summa) surmavaenlased. Jah, minu üksikelemendid ihkaside Minu surma – või nii vähemalt tundus mulle sel ja järgnevatel hetkedel. Küsimus, kas mul Mind siis enam oligi, ei tulnud mulle õnneks parajasti pähe. Õnneks seepärast, et vastasel korral oleks see lugu kirjutamata jäänud, sest poleks kellestki olnud kirjutada. Õnneks aga oli kõik veel alles ees. Igatahes tol hetkel vähemalt tundus mulle midagi siiski olevat. Olemas ja ees. Eriti pealtnäha. Juhuslikule kõr-

valtvaatajale (või mis ta nii juhuslik oligi, arvan nüüd tagantjärele targana, tol päeval oli igal asjal oma, aegade ja kohtade algusest peale varjatud paratamatu eesmärk, või oli ta siiski juhuslik, ja ma püüan selle paratamatusega endalt süüd toimunu eest vähemaks pesta, arvan veel tagantjärele veel targemana) paistsin ma (või paistsime Meie?) ÜKS hulluva pilgu ja vaevatud sammuga sörkija. Ei tea, kas tema mulle kaasa tundis või hoopis parastas endamisi. Mina endale enda eest salamisi tundsin küll. Ehk oleks õigem kirjutada Mina meile või meie Minule, aga noil hetkedel mulle SEE veel teada ei olnud. Aga mõtlema oleks see lause mind küll võinud panna – kui ma enda eest midagi saladuses hoian ja mitte ainult ei hoia, vaid ka midagi salamahti teen (kaasa tunnen nimelt), siis ei saa keeleloogika lubada, et salatseja ja see, kelle ees salatsetakse, ÜKS ja seesama isik on. Mõelda oleksin ma võinud, aga just mõelda ma ei saanud, sest siis see kõik algas, mis algama pidi.

Odavates tennistes kuumama löönud jalad saatsid aferentsete juhteteede kaudu seljaaju vahendusel minu (ikka veel) taalamuse lateraalsesse ossa üha enam ähvardavaid aktsioonipotentsiaale, millest mul esialgu üldse aimu ei võinud olla. Kui aga teade kandus edasi neokorteksi frontaalsagarasse (alasse 4. Brodmani järgi – neile, kes juhtumisi ei tea) innerveerides vahepeal ka hüpotaalamust külje pealt, tekkis mul (KUS olin SIIN Mina?) tahtmine võtta oma jalad ning pista need kohalikku porilompi. Seda enam, et järgmisel hetkel saatis mu parem (vasakult teine) külg mulle hoiatava teate – kui ma kohe oma alajäsemete liikumist innerveerivat süsteemi ei pärsi, teeb ta seda ise ning palju vahetumal moel. Kuigi ma ei teadnud, mis mu paremal küljel mõttes oli, kuid olles heitunud nõudmise sedavõrd resoluutsest toonist, otsustasin oma assotsiatiivse ajukoorega (ehk hoopis "mina, assotsiatiivne koor, otsustasin" või "assotsiatiivne koor otsustas minuga", aga see ei ole praegu tähtis) veidi aru pidada. Assotsiatiivne korteks aga ei olnud kuuldel, ju ta siis ei soovinud minuga vestelda. Küllap oli vahepeal ületatud kruusatee, mis lehmakarja poolt kivistki kõvemaks tambitud, teda liigselt raputanud ning ta tahtis veidike omaette olla. Niisiis ei tulnud mulle pähe ühtegi head mõtet ning ma jooksin lihtsalt edasi. Õigem oleks öelda, et mitte mina ei jooksnud, vaid meid jooksutati. Assotsiatiivne ajukoor oli jälle vastuvõtul ning

ma sain äkitselt aimu, kes või mis või kus olen Mina. Mina olen see tahe, mis mind jooksub. Puhas nietzschelik tahe joosta, igatahes rohkem kui pelgalt motivatsiooniline süsteem. Ainus, mis mind natuke urelema pani, oli asjaolu, et mina, tahe (mitte minu tahe) ei olnud loov ja seega jumalik, vaid kõigi eelduste järgi selle vastand koguni – keha lammutable ja samas kooshoidev, mitte midagi loov, nüri sundus. Pealegi ei olnud see tahe eriti puhas, sest temast ei saanud mõelda kui täiuslikust. Järelikult oli mu tahe (või "olin mina, tahe") plekkidega. Olgu mis oli, igatahes meie – mina, jalad, valutav külg ning hüpotalamus olime selle tahte – minu – (nagu ma oma oimetu assotsiatiivse koorega naiivselt arvasin) meelevallas. Jalad sörkisid kõigele vaatamata edasi. Juba langes mu reetinale jooksuraja viimase ristmiku ja lõpusirge kahedimensionaalne kujutis, kui vahepeal enast turgutanud assotsiatiivne koor esitas mulle jälle ühe ebameeldiva küsimuse, nagu tal viimasel ajal kombeks oli: "Missugune tahe või tung sunnib tahet tagant?". Esimeses vihas jõudsin dogmaatilist vastata, et küsimuse püstitus on üleüldse vale, et sellega on eksitud keelekasutuse reeglite vastu, et siin on tegemist kategooriaveaga, et tahte tagant tahet otsides jõuame nii või teisiti lõputusse regressi, et seletus peab ju kusagil lõppema. Assotsiatiivne ajukoor aga oli minust järjekindlam (TEMA ei pidanud ju sörkima!) ja ei jätnud oma. Küsimuse uus formuleering kõlas nõnda: "Kui Sa ennist samastasid end tahtega ja kui ilmneb, et tahe ei olegi iseseisvalt subsisteeriv alus, vaid emergeerub välja millestki fundamentalsemast, siis oleks ju mõttekas otsida nähtumuste tagant seda põhimisemat ja end tollega identifitseerida?" Seesugune ränk lause lõi mind hetkeks tummaks, ainus asi, mis mulle pähe (kuhu?) tuli, oli mõte, et see assotsiatiivne koor ei olegi ainult assotsiatiivne, et selles lauses peegeldub kujutlusvõime ehtne spontaansus. Õnneks sain ma endale vastuse otsimiseks veidi aega võita, kuna mu tähelepanu ja ajukoor suunasid oma pilgud vahepeal hädakisast loobunud jalgadele, kes parajasti sõiduteed ületasid. Et mul ei tulnud pähe head ja kindlat dogmaatilist vastust (ju ei olnud ma siis oma assotsiatiivse koorega võrreldes sugugi tasemel), mis tegelikult küsimuses juba sisaldus – nimelt, et tahe ongi iseenda algus ja ots ning ei taandu millelegi – siis leidsin end (KEDA siis?) üsna kimpus olevat.

Vastus aga oli tulekul. Algul avastasin ma, et mu tahe on vaba. Ma saan mitte tahta joosta ja ma saan tahta joosta. Praegu ma ei tahta joosta, aga ma jooksen. On kaks seletust. Kas mul on vabadus tahta mida iganes, ent pole vabadust teha. Sellisel juhul aga tahe ei määra tehtavat. Teine võimalus, millesse ma rohkem usun, on see, et tahe ei olegi minu sees, vaid väljaspool mind. Sellisel juhul ei ole minu tahtmine ja minu jooksmine sugugi nii üheselt seotud. Juhuslikult, varem kindlaksmääramata asjaoludel pöörasid mu silmad end nii, et mu pilk sattus mu parema käe viiele sõrmele, mis hoidsid kramplikult higises pihus tiksumat stopperit. NÜÜD teadsin vastust! Minu tahte (ja enam mitte – mulle, tahte) on aluseks seesama punane määrdu-nud nõõriga stopper, mis mind tagant tõukab. Seega MINA ise olengi see stopper. Õnneks enne kui ma end täielikult stopperiga samastada jõudsin, lükkas mu assotsiatiivne ajukoor, keda ma olen tegelikult alati endast targemaks pidanud (temale on ju teada kõik need alatead-vuslikud seosed, mis teadvustamata jäävad ja millest minul seega aimugi ei saa olla), mu avastuse ümber ja teatas võidurõõmsalt (siinkohal tekkisid mul juba väikesed kahtlused – kas assotsiatiivne koor saab ilma limbilise süsteemi kaasabita (võidu)rõõmu tunda? Ei saa, järelikult tegutsevad nad koos ja mul on juba kaks tülikat vast-tast!): "Sa ei saa sugugi stopper olla, sest kui sa stopper oleksid, siis ei saaks sa omi kehaosi käsutada. (Kas nad siis on minu?) Pealegi, stopper ei ole tahte suhtes sugugi fundamentaalsem, sest tahte abil saab seda välja lülitada. Ja üldsegi ei tõuka ta tahet tagant, vaid tõmbab hoopis eest." Pobisesin mõttekeeles kohmetult, et kust tema seda nii hästi teab, et kas ta teab, mis tunne on olla stopper, kuid minu sisemonoloogi katkestas eksternaalne stimulatsioon. Olin nimelt jõudmas oma jooksuraja viimasesse ossa, kus paar lähedal asuvat puud tuletasid mu refleksidele meelde, et tuleb tõsta kiirust. Seda mu jalad ka tegid. TAHE ja süda ja assotsiatiivne koor ja Co. olid vististi sellisest teemavahetusest heitunud, sest nad avaldasid vastupanu, igäüks omal vastikul moel. Tahe nõrkes, süda trummeldas vastu ribikonte, hüpotaalamus küsis juua ning tõstis mu keha temperatuuri kõrgemale, kui ma normaalsetes tingimustes seda lubanud oleksin. Aga MINA olin juba mõttelise finišijoone päris realselt ületanud ning mu parema käe nimetissõrm kuuletus mulle varmamalt, kui oleksin

lootagi osanud, ja klõpsas stopperi kinni. Lõpp. Jalad jäid seal all seisma ja värisema. Mina ka. Kes MEIST esimesena üle finišijoone jõudis, plaanisin endalt küsida, kui olin veel joone ees. Nüüd olin teispool joont ja kõik küsimused tundusid mõttetutena, sest tasapisi hakkas taastuma kontroll kõigi isepäiste kehaosade üle. Tõsi, vegetatiivne süsteem oli oma higistamisega mõnevõrra liiale läinud, kuid ma andsin talle andeks. Ta ei ole mulle kunagi eriti kuulekas olnud ja ma ei tahtnud temaga tüli norida, sest mind oli vallanud äkiline rõõmutuhin. Mina olin jälle mina – tervik ja mitte osade summa ja ka mitte mõni üksik osa. See teadmine on mind alati rahustanud. Aga võib-olla olid ka endorfiinid kohale jõudnud, kes neid põhjuseid ikka nii täpselt teab...

JÜRI EHLVEST

AUVÄÄRSUS

Koolipoiss Kalev tantsiskles lustlikult puiesteel, sest tema tänamatu süda oli leidnud lihtsa rõõmu – kalts pidi tal täna kooli jõudes kaelas olema. Kalev ei teadnud isegi, milleks talle see Ameerika pioneeride rõivas. Igatahes mitte mittemillekski, ikka millekski. Kuidas seda kanda? Kuidas sõlmida, mismoodi see sõlm üldse käibki, Kalev ei teadnud mitte ühtegi neist pisiasjust, sedagi, milleks ülepea seda kaltsu tal vaja on kaela panna, seda ta ka ei teadnud. Ta ei teadnud õieti midagi. Miks ta siis oli? Milleks ta elas? Keegi ei teadnud seda esialgu. Minagi mitte. Ja kes olin mina? Kuidas me sellisele kentsakale järeldusele tulime? Mis oli koolis toimumas? Millises koolis? Gümnaasiumis. Kas Kalev oli hea õpilane? Kas teda taheti koolist välja visata? Ei tahetud! Miks ei tahetud? Millist maailmavaatelise tähtsusega küsimust me siin lahendame? Kas lahendame? Mis puutub siia metafüüsika?

Kalev ei olnud kohmakas. Ta ei olnud paks. See inimese nägemine täiesti uues valguses. Kalev – gümnasist Eesti Vabariigis. Vabas riigis. Tuhande üheksasaja üheksakümne seitsmendal aastal. Kuulanud televiisorist presidendi uusaastatervitust. Poisslaps. Ei ilus ega inetu. Kuidas ta suureks saades naistele meeldima hakkab? Või saab temast homoseksualist? Teame me sellest midagi? Ei tea. Ei tahagi teada. Niisiis läks ta kooli. Kell oli veidi kaheksa läbi. Kalev oli sisse maganud, nüüd teadis ta, et ta esimesse tundi ei jõua, see oli kehaline kasvatus. Tal oli käes kolm kilekotti. Hommikul ei olnud Kalev leidnud üles oma koolikotti ja mitte ühtegi võimlemisaja – ketse, särki, pükse –, siis oli talle meenunud, et on talv, tunnid suuskadel väljas. Ta kraamis kilekotid ümber. Oli lõpuks segaduses, sest ei taibanud, millisesse kilekotti võiksid mahtuda suusad. Läks oma kottidega viimaks toast välja. Jõudis kesklinna, läks kaubamaja eest läbi, pidanuks minema botaanikaaiataha – seal nad suusatamas käisid –, kuid nägi kaubamaja kellalt, et on lootusetult hiljaks jäänud. Siis selline tavaline koolipoiss, selline, kes meile, kes me tööd ei tee, ikka vahel, pool üheksa, kui meid on välja visatud töölisnoorenenud neiu poolt, kuskil kaubamaja juures otsa on lõmpinud. Kalevi silmist hajus uni. Ta nägi selgelt. Ta oli psüühiliselt terve. Ta oli koolis käinud ainult vabariigi ajal, kui üks aasta üleminekuperioodi ka sisse arvata. Midagi tal viga ei olnud. Tal olid isa ja ema. Ema oli juba hommikul kell seitse läinud tööle. Autopesulasse, tal olid selleks sobivad rinnad. Tegelikult oli ta administreerija. Ta oli osakonnajuhataja. Isa polnud öösel koju tulnud, ta oli purjus. Ta oli välismaal. Ta ei saanud koju tulla, sest ta oli purjus ja välismaal. Vaata nüüd inimest! Ta seisab kaubamaja ees. Ta on kooli hilinenud. Ta ei kavatsegi enam võimlemisest, suusatamisest, osa võtta. Mis ta siis teeb? Ta läheb kaubamajja. Kuid mitte niisama hulkuma. Tal on kindel eesmärk. Ta tahab osta pioneerirätku. Kuid ta taipab, et purupunaseid kaelarätte pole niikuinii ja et ehtsa õmmeldud rätku ostmiseks tal raha ei jätku ka, tal on üksteist krooni. Ta otsustab riide kasuks.

Kalev läkski sinna osakonda, kus ta muidu kunagi ei olnud käinud, ja küsis punast riidet. Talle näidati punase-sinise-hallisäbrulist villast kangast. See polnud see, mida ta vajas. Ta mõtles küsida siidi, kuid arvas samas, et siid on kindlasti liiga kallis. See sõna ei lähe siis mitte.

Ta oskas ikka küsida ainult "riiet". Ta arvas vaid juurde, et sellist õhukest ja purupunast. Talt küsiti mõõtu. Ta rehkendas kiiresti peast ja pakkus välja, et vajab seda täpselt meeter korda meeter. Ta arvestas, et ruutmeetrist diagonaalitud kolmnurk peaks talle ümber kaela ulatuma ja sõlme jaoks ka mahtu jätma. Veel lisas ta, et tal on üksteist krooni. Siis ta mõtles, et sellest võiks siiski midagi ka järele jätta, ja ta lisas, et alla selle, et vähem kui üksteist. Ja et nüüd mitte enam päris häbisse jääda, ütles otsekohe ka uue sõna, mille ta praegu "riide" asemel kasutusele võttis, ütles: "Kõlbaks lihtsalt üks punane räbal."

"Mine lattu ja küsi sealt!"

"Võõrastele sissekäik keelatud" tehti lahti, ta lükati sisse. Too tädi oli kommunist. Ja nostalgiahaige. Ta ei olnud mitte päris kindel, tal oli väga jäme kael, et milleks vajab see poisikene punast riidetükki, kuid mälestused sellest ajast, kui ta ise oli alles väike ja Saraatovis... Oh, need Saraatovi ajad! Ta lükkas poisikese uksest sisse pikka koridori laoruumide vahele.

Mööda koridori tuli Kalevile vastu Mariliis, pakkija, ei, pakkide avaja. Selline töötaja oli Mariliis kaubamajas, kes tegi suured karbid lahti, võttis nendest välja väiksemad karbid, väikese karbi seest pakkis ta välja naisteseeliku, relvastas selle plastmassist puuga ja muidugi tõmbelukuga, varga alttõmbamislukuga, magnetkoodiga, selle musta junniga. Ja viis siis vajaliku hulga vajalikku kaupa, antud juhul naisteseelikuid, müügisaali. Ja riputas üles. Täpselt sinna, kuhu juhataja näitas, täpselt nii palju kui vaja. Sai siis uued juhtnöörid ja läks jälle pakketöödele taha lattu. Juhataja oli sündinud Saraatovis. Mariliis oli tavaline eesti tüdruk, tema oli lapsena ka kandnud punast kaelarätti. Ta pörkas Kaleviga kokku.

"Juhataja saatis," ütles Kalev, ta oli saraatovlanna rinna pealt lugenud "Galja Jemalina, juhataja". Samal hetkel läksid Mariliisi valge pluusi nõöbid lahti ja tema roosa tissiots paistis välja. Mariliis pistis seelikud Kalevile sülle. Kalev pidi oma käed tegema sületäie puude kandmise moodi, sest pihuga haarata talle pähe puistatud seelikulasu ta ei saanud, sest tal olid suusasaapad, suusasokid, suusapuuder, tõrv, küünal, roosa ja seepjas määre paljudes kilekottides laiali, näpud sangu täis. Mariliis jäi nüüd otse Kalevi ees oma rinnaga tegelema, sellest polnud mingit abi, sest ta ei leidnud enam nõöpi. See oli

esimene päev, mil Mariliis oli tulnud tööle ilma rinnahoidjata. Ta oli nii pabistanud, et unustanud kontrollida nööpe. Ja nüüd oli see läinud. Ta pöördus ja jooksis minema. Kalev jäi tühja koridori. Ta läks edasi, seelikud näos, ei leidnud aga kedagi, seelikud libisesid, kuna Kalevi käed nõtkusid, ühte suuremasse kilekotti suusasaabaste peale. Ta otsis Mariliisi, kellest ta ei teadnud, et see on Mariliis, sest Mariliisil ei olnud rinnas silti, sest tema oli alles selline töötaja, kellel ei olnud ette nähtud inimeste ees müügisaalis patseerida. Sõbranna oli talle öelnud, et juhtkond edutaks ta kindlasti paksu ja koleda Galja asemele, kui ta ei kannaks seda jubedat, kulunud, vana kampsunit (aga laos oli ju jahe), vaid ilmuks lagedale kehajoone järgi seatud pluusikeses, mis küll lausa läbi ei paistaks, kuid seda ikka, et pluusi all rohkem enam midagi ei ole. Nii jääks ta silma mitte ainult küllastajatele, vaid juhtkonnale eelkõige, juba nädala pärast oleks ta laotööst vaba. Mariliis oli süütu tüdruk. Ta oli häbelik, kuid erakordselt aus. Antud hetkel tundis ta ennast prostituudina. Tal oli nööp väga keha ligi hoidval pluusil eest ära tulnud. Ta oli pidanud seisma ei tea kust ilmunud koolipoisi ees omas alastuses ja pusima hõlmu koomale, mis aga ei õnnestunud. Siis jooksis ta minema, selle hiirelõksu juurde, mille ta oli hiireuru ette pannud, võttis sealt juustu, neelas alla, keeras vedru maha, kükitas ise lõksule ja tihkus nutta, korruga oli tal kõikidest väikestest olevustest kahju, endast eelkõige. Ainult seda koolipoissi ta ei sallinud. Ta pidi nüüd ikkagi oma kampsuni endale peale ajama, kuid see sõbranna toiduosakonnast, kellel oli sõbranna relvaosakonnas, kes omakorda oli müügidirektori kolmas armuke selles kaubakolossis, oli reetnud, et täna tegi müügidirektor majas varjatud ringkäiku – just teenindajate väljanägemise jälgimiseks. Mariliis teadis, et direktori silmad peatuvad täna temal kindla tagamõttega. Ja kui siis see hirmus kampsun tal jälle seljas on, astub administratsiooni esindaja talle kohe juurde, oma tumeda ülikonnaga tuhkatriinut otsekui varjata püüdes, ja nõuab, miks ilmub ta müügisaali seesugusena. Ja tal ei jää siis muud öelda, kui et laos on ju nii külm, et ta väriseb seal üle keha, ja ta käed kisuvad krampi, kui ta magnetlõksu installeerib. Sellepeale ei paranda tal niikuinii keegi töötingimusi, ta võib ülepea sulle sappa saada. Aga kui ka seda mitte, siis sellist koledat hädavarest ei lase enam keegi tööle inimeste ette.

Kuid peasi – kaoks see poiss, ei tea kust ilmunu, ometi. Ta nuttis hiirelõksul.

Et Mariliis oli enda lukustanud ega mingitele hüüetele ei vastanud, oli paratamatu, et Kalev jõudis viimaks koridori lõppu, lükkas ukse sneprist lahti ja sattus välja kaubahoovi. Et raske rauduks ta selja taga kinni langes, poleks ta tagasi sisse enam pääsenudki, ja milleks. Tal oli kange isu onaneerida, kuid kaubahoovis julges ta seda sama vähe kui laos sees. Ja ülepea hakkas ta korruga kartma, et on vales kohas. Ta tegi, et sai väravast välja, parasjagu oli see lahti, sest suur riideauto keeras sisse. Nüüd oli ta uuesti tänaval, seedis nähtut, ei suutnud uskuda, kuid sai siiski üle, läks kooli poole edasi.

Me ei saa, ei või, ei oska midagi öelda selle kohta, miks oli Kalevil, vabariigi lapsel, vaja punast kaelarätti. Mis on MIKS? Miks esitame me selliseid küsimusi, seame olevale ette nii kentsaka tingimuse – olla millekski miks! Seda me ei või. Kalev seisab meie ees kui puhas fenomen. Hoidugem seletustest, mõistmiskatsesest, tõlkimisest. Nähem teda, nagu ta on. Ja vaadagem, mis saab edasi.

Edasi jõudis ta loomulikult mööda sama puisteed kaubahalli juurde. Ja nüüd meenus talle uuesti see, misasja ta õieti oli otsimas käinud. Ta oli nüüd valmis kõik oma raha mängu panema. Tal polnud sellest enam kahju. Kuid ta kavatses küsida kohe selgelt ja otse. Ja siis kas on või ei ole – kui on, siis läheb ta, esimesest tunnist poppinu, täna kooli, punane kaelarätt kaelas. Nende gümnaasiumis oli igapäevane koolirõivas vaba, täiesti vaba. Kuskil polnud öeldud, et punast rätikut ei tohi kanda.

Nüüd oli ta kaubahallis. See oli samasugune nagu kaubamaja, ainult siin oli toidupool täpselt pool ja kõik muud kaubad olid teisel korrusel lihtsalt kõik muud kaubad. Heakene küll. Ta läks uksest sisse, kõndis riiete poole, igasugu asju rippus nagis, jõudis leti ette ja küsis nüüd tumedas ülikonnas noormehe käest pioneerirätti. Mis ta's nüüd sedasi pidi küsima? Noormees raputas pead ja Kalevil sai sellest defitsiidist ka juba villand. Ta jalutas tagasi, otsustas minna kooli. Kuid kohtas riiulite vahel kolme klassivenda, õieti kahte poissi oma klassist, ja kolmandat paralleelist, keda ta ei tundnud, kuid teadis, et too pidi olema vigurvänt. Poisid näperdasid asju, Kalev võttis nüüd ka ühe valgusheliplaadi, millel raske must plõnn küljes, ja tegi, nagu libistaks

selle märkamatuks tolle kolmanda poisi koolikoti lahtisesse küljetas-
kusse. Need poisid olid kõik haiged ja kehalisest kasvatuses vabasta-
tud. Kelmuse metafüüsika oli see, mida too kolmas ja Kalev mõistsid
teineteise pilgust. Kalev oli uhke, et oli saanud sellele tuntud tegela-
sele vastaval alal ka midagi uut õpetada, mida teine muidu polnud
teadnud. Nüüd oli too targem ja pidi tunnistama, et temalt, Kalevilt,
õppust saanud. Jah, kui koolipoisid oleksid ühes summas poes trügi-
mas, kust nad tüüpjuhul midagi ei osta, siis oleks ju igavene nali
mõnele punnitusest ja lohakusest poolavatud koolikotti midagi poe-
tada, et siis, kui nad kõik koos uksest välja saavad, korraga undamise
saatel jooksu pista. Ju-juu-ju-juuju-juuju-juu. Küllap nii need keerubid
seal väravas siis teinuksid. Ja sellest hirmu kui ka julgust saades
punuks terve pundar laiali, sest nendes odavates kaubamajades, kus
nad käisid, ei kolksatanud ju-juutamise peale välisüksed automaatselt
kokku, ei, need käisid inimjõul, vaid üks õnnetu turvamees pidanuks
siis seisma ette ja tegema kindlaks, milline jõmpsikas on varas. Kuid
see selleks. Kolm haiget poissi läksid minema. Sest kui Kalev oli neile
õelnud, mida ta oli ostma tulnud – et pioneerirätti, siis põgenesid
teised tema kui kuutõbise eest. Tegelikult polnud see nii. Nad tagusid
põlvi ja koogutasid, kõõksusid: pioneerirätti, äh, äh, äh. Ja olid siis
läinud, õieti läks Kalev ise teise suunda, sest suure nalja väljamõtlejana
ei sobinud talle enam see vaimuvaene seltskond. Kuid ka meeter
korda meeter punane narts, nagu ta ennast nüüd väljendas, ei toonud
talle edu, sest selle eest taheti kaksteist krooni. Seega asus Kalev poest
väljuma mitte midagi ostmata. Napilt enne väravaid turgatas talle
pähe, et ega ometi need seelikud SIIN poes ei hakka undama, ta peitis
plastikust riidepuude mustad otsad paremini kilesse. Kuid ta pidas
seda võimatuks, astus kassa eest läbi, kõlas piiks. See oli lihtsalt piiks.
Kaubamajas oli ju-juu, siin oli pii-jiiiii-ks. Ta astus edasi, midagi hetkel
mõtlemata, sest alles kolmandal sammul tuiutas teda mõte, ta taksee-
ris korraks lohvis kilekotisuid – kui lihtne oluiks sinna midagi
poetada, miks teised poisid tast nii salapärase nägudega olid eemal-
dunud? Miks olid nad nii kiiresti lahkunud, kuigi kooli polnud siit
üle viie minuti tee ja teise tunni alguseni veel pea pool tundi aega?
Välisüksesest seitse sammu siia poole meenus Kalevile piiks. Ta sai teha
veel pool sammu, siis oli too suurte prillidega, mustade värvitud

keemiliste lakkidega tädi tal kannul. Pani käe õlale. Kalev pöördus ja, täis selgust, kodanikuõigustest teadlik, tõrjus tädi käsu, et andku ta oma kotid siia. Ei, ta ei anna, ta avab need ise, siin laual, õieti ei avagi. Ja ta ütles selgelt: tal on nendes kottides intiimsed asjad, mida ta ei või näidata. Ja nüüd astus ka turvamees ligi. Ja Kalev seletas nii selgelt, kui suutis, et teised poisid on vaid ulakusest tema kotti poetanud midagi, mingi tillukese asja, ulakusest, nad on ju rumalad. Ta, Kalev, leiab selle kohe, ja ta asus usinalt, riidepuid enda varju peites, kotte läbi otsima. Kohe, kui ta leiab selle asja, mis ta kotti sokutati, annab ta selle neile, läheb siis ja näitab, et enam ei hakka hädasüsteem piuksuma, kui ta väravatest läbi läheb. Järelikult – seda teeb ta neile selgeks – ei ole temas ega tema kilekottides siis enam midagi, mis ei peaks seal olema. Järelikult pole neil õigust tema asju ega teda ennast rohkem läbi otsida. Ja siis ta selgitab seda asja. Ja lõpuks annab ta need poisid ka välja, kurat, mis see siis olgu. Näitad teistele vembu, ja need kasutavad selle kohe su enda peal ära! Ta annab nad välja jah, kuid kõigepealt pidi ta nüüd kiiresti selle asja leidma, puukonksud vupsasid kogemata kotist välja, paljastades osaliselt puru-uusi seelikuidki, kui ta saabaste seest otsis. Aga ta leiab. Musta peaga tädi seisis ta ees, käed risti. Kuid, mõtles Kalev eelviimase mõtte, kui nüüd ka selgub, et signaali andis turvaplõnn nende seelikute küljes, siis peaks see pood ju ometi aru saama, et need pole võetud siit poest, järelikult pole see nende asi. Siis mõtles ta oma viimase mõtte, nimelt, et miks ta küll pargis nendelt hallidelt riidest asjadelt – ta tegelikult teadis küll, ta oli juba esimesest puutest aru saanud, et need on kitsad (see tähendab seksikad) naisteseelikud, mõeldud pikkade jalgade ja kõhnade puusadega naistele, ta oli seda kohe aru saanud, ega ta loll ei olnud, kuigi ta polnud neid ju lasknud langeda rippu, hoolimata sellest, kuid see vorm taandus sellelt riidest antuselt, need muutusid vaid asjadeks, arusaamatuteks asjadeks – ei rebinud lõkse. Ja nüüd tuli mõte, mida ei saa nimetada enam viimaseks, vaid sellestki veel tagapool asuvaks, sest see polnud enam mingi mõte, vaid puhas arusaamine: kas tema kotist leitakse veel üks asi või mitte, mis see ka polnud, mis ta reetis, riidest asjad või – nüüd astus ligi ka see mees, kelle käest ta oli küsinud pioneerirätte, too mees polnud tegelikult müüja, vaid ka turvamees, kuid seespool, mitte ukse

juures valvav, see mees ütles prillidega naisele, et talle oli kohe kõik selge olnud, kui seda poissi nägi, see sisemine turvamees ei teadnud kaupadest midagi, kui poiss talt oli küsinud pioneerirätti, oli ta lihtsalt hakanud pead vangutama, midagi mõtlemata – või see uus asi, mis see ka polnud, mis Kalevi reetis, otsitakse ta lõpuks ikkagi pilgatu-maks läbi, politsei oli juba kutsutud, need inimesed seisid ta ümber vaid selleks, et ta ei saaks ära joosta. Ja kui kahest poest pärit signaaljunnidega asju leitakse, siis liidetakse sellele arvamata rodu poode, kõik poed, kust midagi on kaduma läinud. Tast tehakse seeriavaras, ta visatakse välja koolist, sellest kallist gümnaasiumist, milles õppimise nimel ema nii palju oli ohverdanud. Kuid see, rõhuta-gem, polnud enam mingi mõte Kalevi peas. See oli tema silme ees, erikool, poolvangla, see oli selge eksistents. Kogemus enda totaalsest võõras-olemisest, saamatusest jõuda ligi millelegi, mis on puhas ära-olemine, selles mõttes saamatus oli see. Kalev hakkas rääkima. Ta tõstis pilgu ning kõneles – ta pidi nüüd kohe kõnelema, kiiresti, otsustavalt, see polnud mingi essee Tammsaare teemadel. See oli ta ise. Tema lugu. (Politsei tuleb võib-olla pool tundi.) Ta räägib, räägib, räägib. Ja kuigi tal pole mitte midagi öelda, kuigi ükski lausejupp, sõnapaar ega silp ta olemisele ei vasta, ei saagi vastata, ta räägib ikkagi. Räägib ära. Siit ära. Et nad ütleksid, kui politsei sisse astub, et see oli eksitav väljakutse.

Mustade lokkidega tädi ütles: "Näe, keegi on sulle siia salaja tolmukübeme pannud."

Kalevi tähelepanu ei kaldunud aga kõrvale, tema rääkis oma asja edasi:

"Kata-tädi oli mõisas lapsehooldaja. Laps oli loomulikult preili Wilhelmine. Mõisapreili asi ei olnud mängida talulastega. Ja seda poleks keegi temast ka oodanud, kui aga tal endal poleks olnud täiesti ükskõik, kellega ta mängib. Liigne järelevalvamine polnud sugugi preili meelissätetatu mõisakorras, niisiis polnud ta taibutu endale ise soosingu ja isale antud musiga hooldajat valima. Ja kui sellel suvel mõisahärra välismaale sõitis, ema oli surnud sünnitusel, siis juhtuski nii, et Kata-tädi pandi tüdruku järele valvama, see oli ka Wilhelmine kindel eelistus. Asi selles, et Kata-tädi oli juba ammu poolpime. Polnud mõisahärra asi teiste inimeste nägemise järele uurida. Tüdruk

oli rahul. Ta kandis neil suvepäevadel punast kleiti.

Karjalapsed olid ka huvitav seltskond. Mainigem vaid Juasepi huvitavat elukäiku. Juasep oli karjaseametist selgelt välja kasvanud, suur turjakas poiss, vanustki omajagu, aastaid kakskümmend, kui mitte rohkem. Ta oli karjane olnud juba Pärisepa mõisaski, kuid sealt pahanduse tõttu pidanud põgenema. Ta oli nimelt ühte talutüdrukut nõndamoodi põhjalikult tundma õppinud, et too paksuks läks. See oli ülepea vaenetüdruk. Niisiis ei mõistnud tolle võõrasisa nalja ja et emagi sellel vaesel lapsel ammu surnud oli, poos mees plika lihtsalt üles, kui too juba nii paks oli, et mingit kahtlust muus tüsenemispõhjuses ei saanud olla – mehe aitadest poleks ükski varas leidnud nii palju toitu. Peremees oli nüüd ka südamevaevast lahti, ta oli ikka muretsenud, kas ei saanud mitte naisele esimese mehe pärast ja arvatavate teiste meeste pärast liiga ägedalt äsatud. Nüüd langes kahtlus ära – tütar osutus litsiks, mis siis emastki tahta. Mida tegi Juasep, kui nägi karjakaaslast rippumas? Juasep tahtis puu otsa ronida, et tüdruk maha võtta. Aga ta pidi tulistvalu põgenema naaberkihelkonda, sest viimases hirmus oli tüdruk kõik üles tunnistanud, see teda küll silmusest ei päästnud, kuid peremees otsustas ka poisil naha võtta. Selleks ta tüdruku karjamaale riputaski, et poissi lõksu meelitada. Peremees ründas puu tagant viglaga sellise otsustavusega, et mitte keegi ei oska seletada, kuidas poiss siiski plehku sai. Poiss oli tüdruku surma põhjus, sest muidu oleks võõrasisa vast piirdunud peksugagi, metsikuga küll, kuid ikkagi vaid peksuga, kui ta poleks teada saanud, kellega: külalolliga! Miks tüdruk ei valetanud?

Juasep oli järeldamishimuline mees. Ta seostas omavahel tagajärje ja põhjuse. Ta viis kokku tüdruku kallal sooritatud sugutamislügutsed ja tüdruku hilisema rippumise puu otsas. Kuid ta ei osanud olulise lülina näha veel ka rasedust. Ühesõnaga, ta ei mõistnud kolmandat võimalust. Ega teda muidu lolliks peetud.

Ja nüüd siis, kui ta sattus peale, kui üks talupoiss, Ott nimelt, Juasepist mitu aastat noorem, oli jäänud Wilhelminega maasikavälul kahekesi, sest et Kata-tädi lonkis arusaamatuses alles teed mööda edasi-tagasi, sest ei julgenud hüüda, et mitte reeta, et ta ei näe. Ott tegi parasjagu Wilhelminele sugu. Juasep ehmatas ära, sest talle Wilhelmine väga meeldis. Et preilil nüüd aga põhjusemõtteliselt tul-

nuks õunaks hakata, otsustas Juasep ta mingil moel päästa. Ta varastas alasti paari juurest Wilhelmine riided ära, Ott protestis aralt näo-
moondega, sest Juasep oli tast palju tugevam ja suurem, Wilhelmine
ei osanud midagi protestida, sest tal olid silmad kinni, ta ei teadnudki,
et samal ajal, kui ta hüüdis ääh-ääh, viidi ta riided minema. Juasep
läks küüni juurde, kus inetu Liisi toimetas. Ta käskis Liisil, kes oli
umbes sama tark kui Juasep, punase kleidi selga ajada, viis ta siis
Kata-tädile kätte. Kata-tädi rabas tüdrukust kinni ja lohistas selle
vabandusi ära kuulamata, ise aga ägedasti siunates, kohe mõisa. Et
ülejäänud mõisarahvale veider vahetus ainult nalja tegi, hooldaja ise
midagi imelikku ei märganud, et doktor, kes kutsuti mõisapreili
kõnekaotust uurima (aga too oli varemgi sõnaaher olnud), end kiiresti
maani täis jõi, ja et härra tütart rohkem nägemata välismaal suri, siis
pidi vaene talutüdruk Liisi ise hakkama auväärseks, sest aadlikuks
olemiseks ei piisanud ainult riietest."

"Täitsa lõpp," ütles politseinik.

"See on lõpp, kõige lõpp, mõistate te seda," ütleb vanglavaimulik
surmamõistetule.

Habetunud mees, Kalev, hüüdnimega Auväärsus, pilgutab silmi ja
lausub vaimustunult: "President Ott Eri on õige mees, saatis Euroopa
Liidu sinna, kuhu vaja, mina ei kirjutanud armuandmispalvet, mina
kirjutasin vaid oma loo, advokaat märkis peale: armu..., mina seda ei
vaja."

"Te kirjutasite, te kirjutasite sedasama," kogeleb valges albas mees,
"mida rääkisite ka oma lõppsõnas, mingi talutüdruk, kes sattus mõi-
sa... Mõistate te ka, et mitte keegi pole aru saanud, mida te oma looga
öelda tahate, ja eriti mõistetamatuks jääb, kuidas võiks see õigustada
neid lõputuid jubedaid kuritegusid, mis te toime olete pannud. Süs-
tida haavatud politseinikule silma bensiini ja siis silm süüdata, kes
ometi niimoodi teeb?"

"Ah et kes," üllatub Kalev. "Nii tegi ka looja Baaliga: näe päike, näe
kuu!"

Elukutseline vaimulik vaatab maha: "Aga ikkagi, teie lugu?"

"Kõike peab teile ka seletama," kõigutab Kalev end kuidagi kärsitult
küljelt küljele, "ise te ei taipata ka midagi." Hakkab siis ometigi seleta-
ma:

"Laps poodu sees on õige, kes ei heitnud endalt püha rõivast – ema ehk Sofiat. Seepärast ta ei langenud alla puu otsast, vaid jäi igavesti taevasse. Kuid Liisi, minu vanaema, katsumust täis vaim, pidi tuleta-ma meelde kolm saksakeelset sõna, et nende abil pääseda sisse mõisa, minu sünnikoju. Ma olen kõrgelt sündinud, kuid langenud, sest mind riietati räbalaisse, inimlikku nõrkusesse. Pidin trampima maha endalt kõik inimlikud maskid, et paljastuks olend, kelle näo järgi ma tõeliselt olen loodud – lõvi, ja siis pidin surema, et tema, kes on mu loonud, saaks mu puhta alastuse rõivastada tõelise rüüga, mida ma väärin igavese valgusega. Ma pidin heitma endalt ära kõik räbalad, et olla vääriline võtma ülle rõivas, mis on puhas. Pidin väljuma kestast, nagu elu väljub seemnest, heitma endalt mäda, et saada kauniks. Nüüd olen ma valmis minema – kas te täitsite mu viimase palve, tõite te punase kaltsu? Andke see siia!"

Ta seob punase lindi endale silmle ja ütleb: "Ma ei näe midagi." Mõtleb veidi ja lisab: "Punane rätik silmadel, saab surra, kuid mitte elada."

"Te olete elanudki, punane rätik silmadel."

"Ma näen siiski," ütleb Kalev, olles pööranud pea neljakandilise päikese poole.

"Mida te näete?"

"Ma näen valgust."

"Te olete teinud ainult halba. Teist ei jää maha ühtegi head mälestust."

"Kuidas ei? Kui inimene on piisavalt tapetud, öeldakse: näe, armastuse junnid! See ilus väljend meie keeles – armastuse junnid –, see on minu pärand."

"On see kõik, mis te olete kultuurile andnud?" Saabuvad mahalaskjad.

"Ei sugugi, see ka: armastus ei sure kunagi, see pole ainult asi, millele vanad inimesed mõtlevad."

Seotud silmadega Kalev talutatakse kongist välja. Vanglavaimulik hüüab talle järele: "Mis te sellega öelda tahate?"

Kalevi viimased sõnad: "Mina olen armastus, vanad inimesed on igavesed juudid."

LEO PERUTZ

ÕHTUTA PÄEV

Saksa keelest tõlkinud Jaanus Vaiksoo

1908. aasta sügisel lahkus Georges Durval, endise laevakapteni poeg ja prantsuse emigrantide lapselapselaps, ema poolt sugulane Bologna Albergatiga, Triestist, kus ta oli raskustega lõpetanud gümnaasiumi, ning tuli Viini. Isa, kellel oli Triestis maja ja Opcina lähedal mitu veinimõisat, võimaldas tal järgida tulevase elukutse valikul üksnes oma kalduvusi. Pärast mõnd ebaõnnestunud katset kirjanduse alal – ta proovis jõudu Dante tõlkimisega –, ja pärast lühikest vahemängu muusikaajaloo seminaris pani Durval end kirja Viini ülikooli matemaatika, füüsika ja filosoofia erialale.

Loengutel nähti teda harva. Seda enam aga suurtes hotellides kellaviieteel, kodustel ballidel, aiapidudel, komöödiate esietendustel ja teistel seltskondlikel üritustel. Ta elas raekoja kvartalis kahes elegantset sisustatud toas. Tal oli mitu sõbratari, kaks nendest kuulusid heasse seltskonda, ja pühapäeviti näitas ta end alati peatänaval Ringstrassel koos oivalise roostepunase iiri setteriga, kelle välimus äratas imetlust.

Durval käis meelsasti maleklubis. Teda peeti leidlikuks mängijaks, kes ei peljanud ohtlikke eksperimente. Tema partiid viisid kõige kummalisematesse lõppseisudesse. Mõnikord katkestas ta mängu, et minna kaasa mõtetega, mis juhtisid teda kõrgema matemaatika valdkonda. Tuli ette, et kahe käigu vahel malelual jõudis ta selgele äratundmisele, et variatsioonarvutust saab esitada täiesti uuel viisil, või et Picardi teoreemi laiendamise abil on võimalik lihtsustada isotermiliste kõverate pikkuste arvutamist. Ent ta ei võtnud kunagi vaevaks oma mõtteid paberile panna.

Mõnda aega tegeles Durval talle omasel pingsal moel 17. sajandi sõjaajalooga. Ta hämmastas sõpru paradoksaalse väitega, et Nördlingi

lahinguplaanides nagu üleüldse kõigis Turenne'i ja Bernhardi strateegilistes operatsioonides on selgesti nähtavad Napoleoni sõjakunsti elemendid. Siis loobus ta sõjaajaloo uurimisest, et pühenduda rahvamajandusprobleemidele. Durval haudus mõtet kummutada mateemaatilis-analüütiliste mõtlemismeetodite abil marksistlik majandusõpetus, kuid ei jõudnud siiski kaugemale plaanitud suurteose esimesest sissejuhatavast leheküljest. Ka tegelemine ühe naaberteadusalaga jäi tema elus viljatuks episoodiks.

1912. aasta alguseks oli Durval kokkupuute teadusega täielikult kaotanud. Ta kavatses asutada ühistu Transilvaania puiduvarade ratsionaalseks kasutamiseks ning mängis mõttega teha reis Lõuna-Ameerikasse. Tol ajal tundis Durval huvi ühe suurtöösturi tütre, paljukiidetud Viini iluduse vastu, ent tema sümpaatia jäi ühepoolseks.

Niisugune oli asjade seis ajal, mil saatus tõi pöörde Georges Durvali ellu.

14. märtsil sõi Georges Durval ühes siselinna restoranis lõunat. Ta oli ärritatud meeleolus, sest kaks sõpra, kellega kohtumine oli kokku lepitud, lasid end sobimatult kaua oodata. Kõrvallauas veetis lärma-
kalt aega ohvitseride ja ungari poliitikute seltskond. Ring suurenes ning üks uutest juurdetulnud härradest hõivas luba küsimata tooli, millel olid Georges Durvali jalutuskepp ja kindad. Georges Durval tegi märkuse, kuid sai vastuse, mis teda ei rahuldanud. Tekkis äge sõnavahetus, mille käigus üks härradest hüüdis Georges Durvalile itaaliakeelse sõna, mida Triestis ja Lõuna-Tiroomis peetakse rängaks solvanguks. Durval hüppas püsti ja lõi oma vastast kaks korda näkku.

Talle tuldi kallale, ohvitserid astusid vahele, vahetati nimekaarte. Sel silmapilgul saabusid mõlemad sõbrad, keda Durval oli oodanud, insener Engelhardt ja rittmeister Dreschovich. Ta läks neile vastu, teatas lühidalt, mis oli juhtunud, ja palus neid hakata enda esindajateks.

"Löök näkku, kolmanda astme solvang," täheldas insener. "Väga tõsine asi, armas sõber."

"Ma tean. Ta nimetas mind "Leccapiatinoks"," ütles Georges Durval, saates pilguga oma vastast, kes parajasti lokaalset lahkus.

"Leccapiatino? Mis see tähendab?"

"Taldrikulakkuja. See on Triestis üldtuntud söimusõna."

"Kas ta söimas sind pärast kaartide vahetamist?"

"Ei. Enne seda. Selle peale andsin ma talle vastu kõrvu."

"Siis on asi korras," arvas insener.

Rittmeister hoidis visiitkaarti käes.

"Zoltan Szöngessy von Szönges ja Nagyoros," luges ta. "Seda meest ma tunnen. Armas Durval, sa oled sattunud kurikuulsa löömamehe peale."

Jõudnud oma korterisse, otsustas Georges Durval sellele ebameeldivale ja äärmiselt tülikale loole vähemalt esialgu mitte mõelda. Kuna ta oli veel liiga erutatud, et magama jääda, võttis ta mõtete peletamiseks ühe brošüüri, mis oli aastaid raamatukastis lahti löikamata vedelnud. See oli matemaatiline uurimus kolmandat järku kõveratest. Ta luges esimesed leheküljed kiiresti läbi ja leidis, et autor oli jätnud tähele panemata võimaluse määrata kahe valemi teisenduse abil kindlaks kõrgema astme kõverate üldvalemite teatud omadused. Huvi oli tärpanud ja ta hakkas uurimust selles suunas edasi arendama.

Kell oli viis hommikul, kui Durval magama läks. Ta magas lõunani. Võttis siis vanni, riietus ja luges põgusalt hommikulehti. Kell neli pealelõunal külastasid teda mõlemad sõbrad, kes andsid ülevaate esindajatevahelistest läbirääkimistest.

"Selle härra von Szöngessy vastu on nimelt lõpetamata üks aukohtu juurdlus, mille tulemuse peab ära ootama," teatas talle insener. "Ma oletan, et mingi mängu- või ratsaklubi afäär. Eeluurimise staadium ja ohvitseride koosolek on juba möödas. Tema esindajad on väga mažoorsest häälestatud, nad arvestavad aukohtu soodsat otsust kui juba kindlat fakti. Lugu tundub ka tõepoolest – kahjuks, tahaks ma peaaegu öelda – härra Szöngessy jaoks soodsalt lahenevat, vastasel juhul poleks ohvitserid end eile tema seltskonnas näidanud. Sa pead niisiis arvestama püstolitega, armas Durval, kahekümne viie sammu avansiga ja kahevõitluse jätkamisega raskete mõõkadega kuni võitlusvõimetuseni. Kuid läheb veel vähemalt mõni nädal aega, enne kui me niikaugel oleme."

Georges Durval saatis härrad välja. Hüvastijätul ütles rittmeister:

"Sa kavatsesid kuu lõpus Bozenisse reisida, mis? Selleks ei ole

muidugi mingit takistust. Pead ainult selle eest hoolitsema, et me sind igal ajal telegraafi teel kätte saaksime."

Kui Durval jäi üksi, andis ta teenrile korralduse lubada edaspidi tema jutule ainult need kaks härrat, kes äsja lahkusid. Teisi külalisi ta vastu ei võta. Teda oli haaranud mingi eriline rahutus, mille põhjus ei peitunud hoopiski mitte eelseisvas kahevõitluses. See tunne kadus, kui ta istus kirjutuslaua taha ja hakkas uurima Cayley kõverate käitumist nende iseärasustes punktides.

Järgmistel päevadel polnud Durvali kusagil näha. Alles pühapäeva pärastlõunal ilmus ta ühe juhututtava korterisse. Tal olevat kirjutuspaber otsa lõppenud ja täna, pühapäeval, ei saaks seda osta, ta tuleks tingimata hädast välja aidata. Ettepanekule katkestada töö ja võtta neljandana osa improviseeritud bridžipartiist vastas Durval kannatamatult ning ärritunult. Ta sai paar lehte luulealbumist, kolm suurt joonistuskartongi, ühe kasutamata majapidamisraamatu ja ploki kirjapaberit. Siis ta kadus.

Ta magas vähe, vaevalt viis tundi enne lõunat. Justkui kurjast vaimust vaevatu sööstis ta töö kallale. Kord päevas lasi lähedalasuvast restoranist süüa tuua. Söögi ajal lappas läbi ajalehe. Kuulutus, mis teatas Müncheni tuntud maastikumaalija kihlumisest suurtöösturi tütreaga, tolle noore tüdrukuga, kes oli tema elus teatavat rolli mänginud, ei avaldanud talle mingit mõju. Ta pani lehe käest ja pöördus tagasi diferentsiaalvõrrandite teooria juurde.

Õhtu oli tema aeg. Igal õhtul, kui lamp põles, saabus sügav selgus, mis viis varjatud seoste äratundmisele. Neil tundidel töötas ta täis vaikset üleolekut, siht silme ees. Mõnikord kõlas naaberkorterist viulimäng, üks noor tüdruk, keda ta ei tundnud, harjutas Tartini Sonaati A-duur ja selle meloodia raskemeelsus ühines matemaatikamüsteeriumiga maagilis-fanaatiliseks maailmaks, mis oli täis kummas-tusi nagu Klingsori aed.

Ajavahemikus 18. märtsist 25. aprillini lahkus ta korterist vaid üksainus kord. Ta tegi lühikese külaskäigu oma seitsmekümneaastase halvatud kasvatajanna juurde, kes elas nüüd juba aastaid Viinis. Sel ajal, kui ta teed jõi, jutustas vana daam pisilugusid ja juhtumeid Durvali varasest noorusest: kuidas ta teda esimest korda kooli saatis,

kuidas ta juba väikese poisina oli elavalt, ja sugugi mitte edutult püüdnud ühe kuueaastase blondiini soosingut – see oli olnud seal ülal "Cacciatore" juures, ning kuidas ta kaheksa-aastasena oli kindlalt otsustanud saada Mehhiko keisriks. Oma emale olevat ta valmistanud palju muret; lapsena tabas teda ohtlik närvihaigus; hiljem, juba kooliajal, oleks ta kord ujudes peaaegu ära uppunud.

Georges Durval kuulas teda vaikides. Küsis siis, kas ta lapsena muusikalisi kalduvusi ilmutas. Kurtis end olevat valel teel. Vanamuusikaõpingud, Tartini, Corelli, Vitali, Locatelli sonaatide redigeerimine võinuks olla tema elu tõeline ülesanne. Ainult muusikas oleks tal õnnestunud saavutada midagi positiivset, jäävat. See, millega ta praegu tegeleb, on kasutu mäng, võib-olla huvitav ajaviide, aga kindlasti mitte midagi enamat.

Teisest tassist teest Durval keeldus. Suudles vana daami kätt ja lubas peatselt jälle tulla.

22. aprillil, ligi kuus nädalat pärast kokkupõrget, ilmusid mõlemad esindajad taas tema juurde. Kohtuprotsess on lõppenud, teatasid nad. Aukohtu otsus taastas härra von Szöngessy satisfaktsiooniõiguse. Duell toimub Prateri niidul kahekümne viiendal, kell kuus hommikul. Püstolid, kolmkümmend sammu kahekordse avansiga, viis sekundit sihtimisaega, kolmekordne kuulivahetus. Tulemuse mittedelgumisel kahevõitluse jätkamine raskete mõõkadega, kuni mõlemad arstid konstateerivad võitlusvõimetust.

"Kell viis oleme sinu juures," lisis insener. "Sa peaksid pisut rohkem värskes õhus liikuma, Durval, sa näed vilets välja. Ma soovitaksin kasutada sul ühte kahest päevast pikemaks jalutuskäiguks. See teeb sulle head."

Kummalegi herrale ei jäänud märkamatuks, et Georges Durval oma kannatamatust vaid suure vaevaga varjas. Tal oli ilmne soov lõpetada vestlus nii kiiresti kui võimalik.

Kui nad 25. aprillil kell viis hommikul Durvali juurde jõudsid, leidsid nad ta väsinult ja magamata paberitega kaetud kirjutuslaua äärest. Ta tõusis kohmetult naeratades püsti, vaatas hajameelselt mitu korda kella ja tundus imestavat, et see on juba nii palju. Ütles, et soovib nüüd kiiresti riietuda, viie minutiga on ta valmis, herrad võivad vahepeal istet võtta.

Kahekümne minuti pärast koputas rittmeister magamistoa uksele. Kuna mingit vastust ei tulnud, astus ta sisse.

Georges Durval istus voodiserval. Käes hoidis ta pliiatsit ja vana pesuarvet, mille tagakülg oli kaetud algebravalemitega. Ta hüppas püsti, palus vabandust ja pani täiskirjutatud sedelid aknalauale. Siis lõpetas ta riietumise.

Doonau lähedal jäi sõit hetkeks katki. Autojuht teatas karburaatoririkkest. Sel ajal, kui ta püüdis viga kõrvaldada, suundusid härrad lähedalasuvasse kohvikusse "Kroonprints", mis oli sel tunnil juba avatud. Arst ja mõlemad sekundandid jõid kuuma musta kohvi ning juhtisid vestluse pisut ebaloomulikul toonil tühistele asjadele. Georges Durval ei võtnud jutuajamisest osa. Ta kasutas lühikest peatust omal moel ja kirjutas kohvikulaua marmorplaadile pikad matemaatilised read.

Viis minutit enne kuut saabus auto duellipaika. Duelli korraldaja, vanem kiilaks raseeritud härra, astus Georges Durvali juurde ja esitles end: Kaletzky, ülemleitnant. Georges Durval ütles oma nime ja palus siis täiesti ootamatult tükikest paberit. Ta sai ühe märkmikulehe.

Härra von Szöngessy kõndis suitsetades koos arstiga edasi-tagasi. Sekundandid mõõtsid vahemaad. Tundmata huvi selle vastu, mis toimub tema ümber, seisis Georges Durval duelliplatsi eraldava laudseina ääres ja arvutas. Duelli korraldaja oli püstolid laadinud. Ta ootas kaks või kolm minutit, heitis siis küsiva pilgu sekundantidele. Härra von Szöngessy viskas sigareti maha ja lõi pintsakukrae üles.

Sel silmapilgul pöördus Georges Durval ümber. Paber käes, läks ta rittmeister Dreschovichi juurde. Tema näol valitses rahu ja täielik ükskõiksus. Ta oli oma töö lõpetanud.

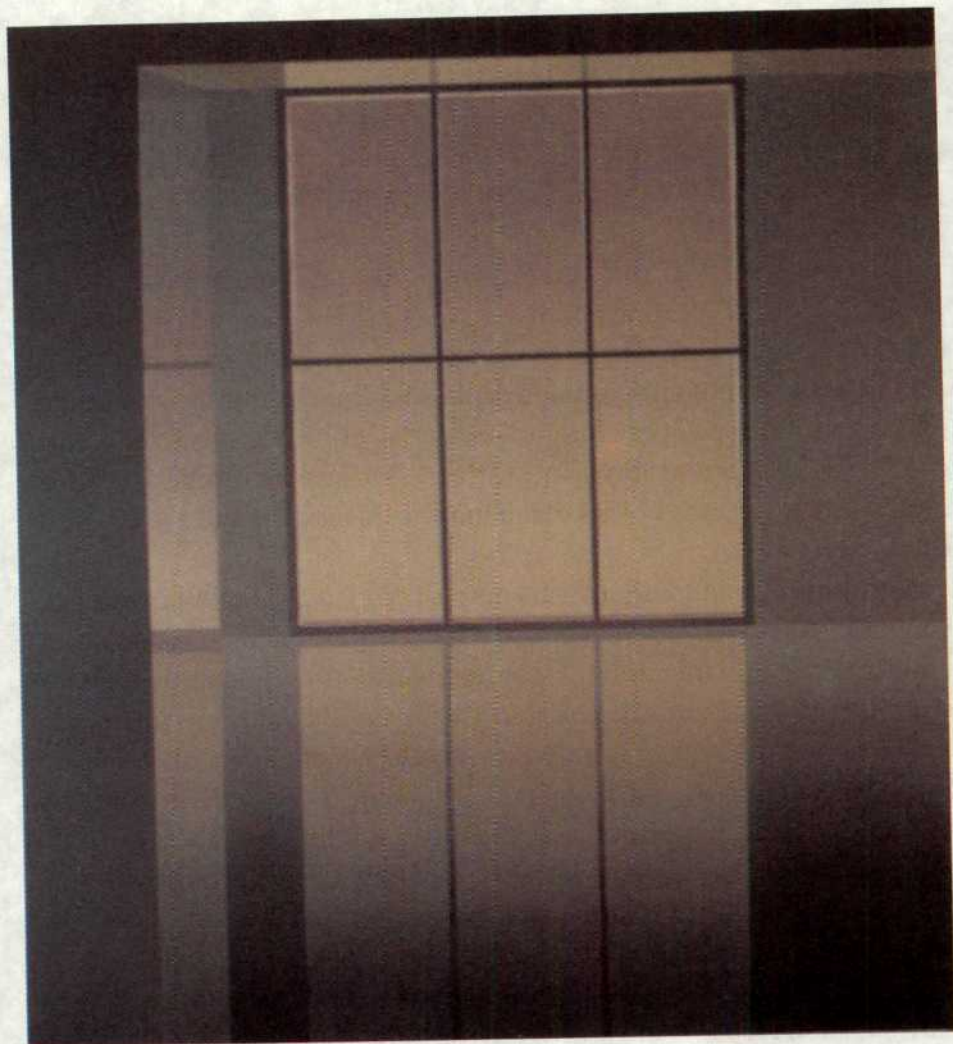
Duellijuht tegi tavapärase lepituskatse. Andis siis vajalikud juhtnõõrid. Ta hakkab lugema, käskluse kaks ja kolm vahel tohib lasta.

"Valemi võib hõlpsasti liigendada reaalseks ja kujuteldavaks osaks," ütles Georges Durval endamisi. "Peab olema veel teine, elegantsem lahendusviis. Ükskõik. Siiski, kui ma täna õhtul –"

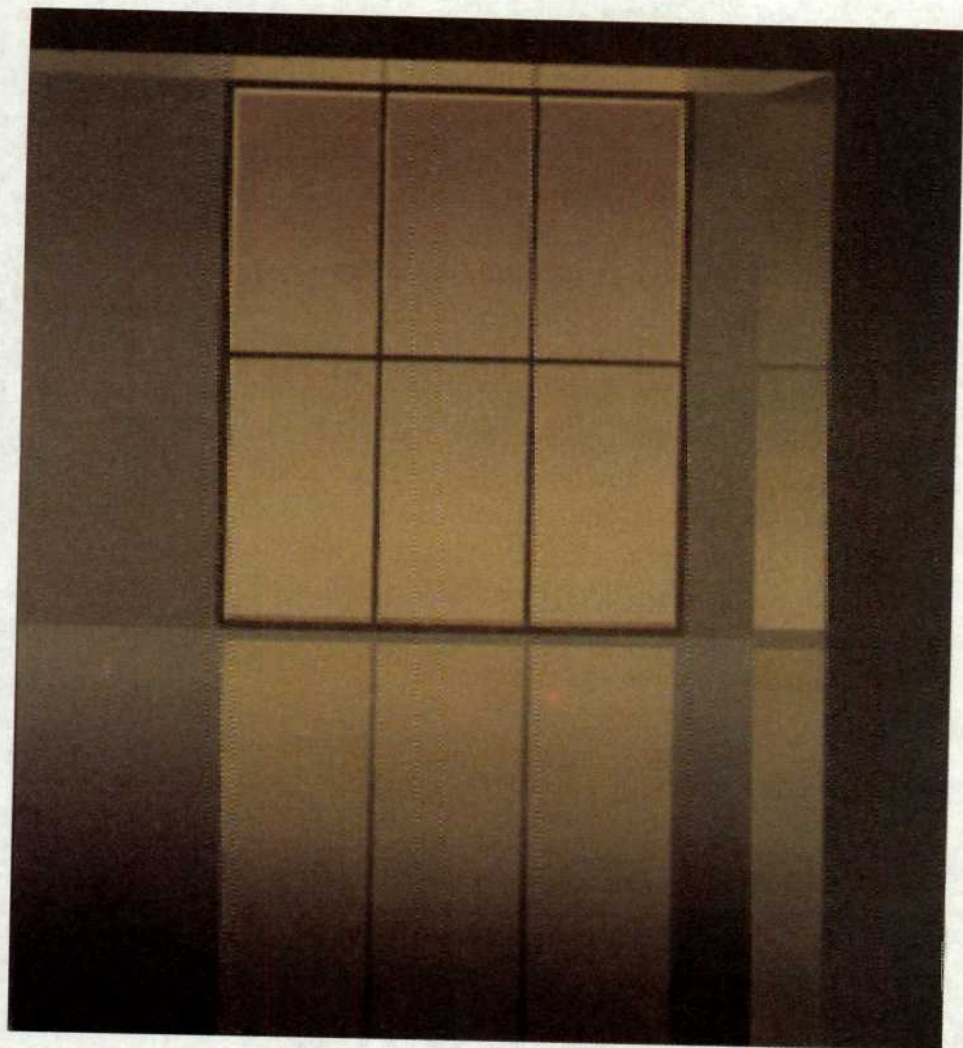
"Kaks!"

Mõlemad vastased tõstsid püstolid. Kaks lasku kõlas peaaegu üheaegselt.

Sel päeval ei olnud õhtut.

Mari Kurismaa.
Maja I.
Näituselt "Akadeemia lähed taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Mari Kurismaa.
Maja II.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Georges Durvali lugu oli vaja ära rääkida. Mõnikord tundub mulle, nagu annaks ta mingil määral võimaluse heita pilk maailmasündmuste ökonoomikasse.

On kaheldav, kas teaduse, kunsti ja kirjanduse varalahkunud suurkujud nagu Puškin või Lassalle või lord Byron oleksid oma elutööle kas või ühegi rea lisanud, kui surm oleks neist mööda läinud.

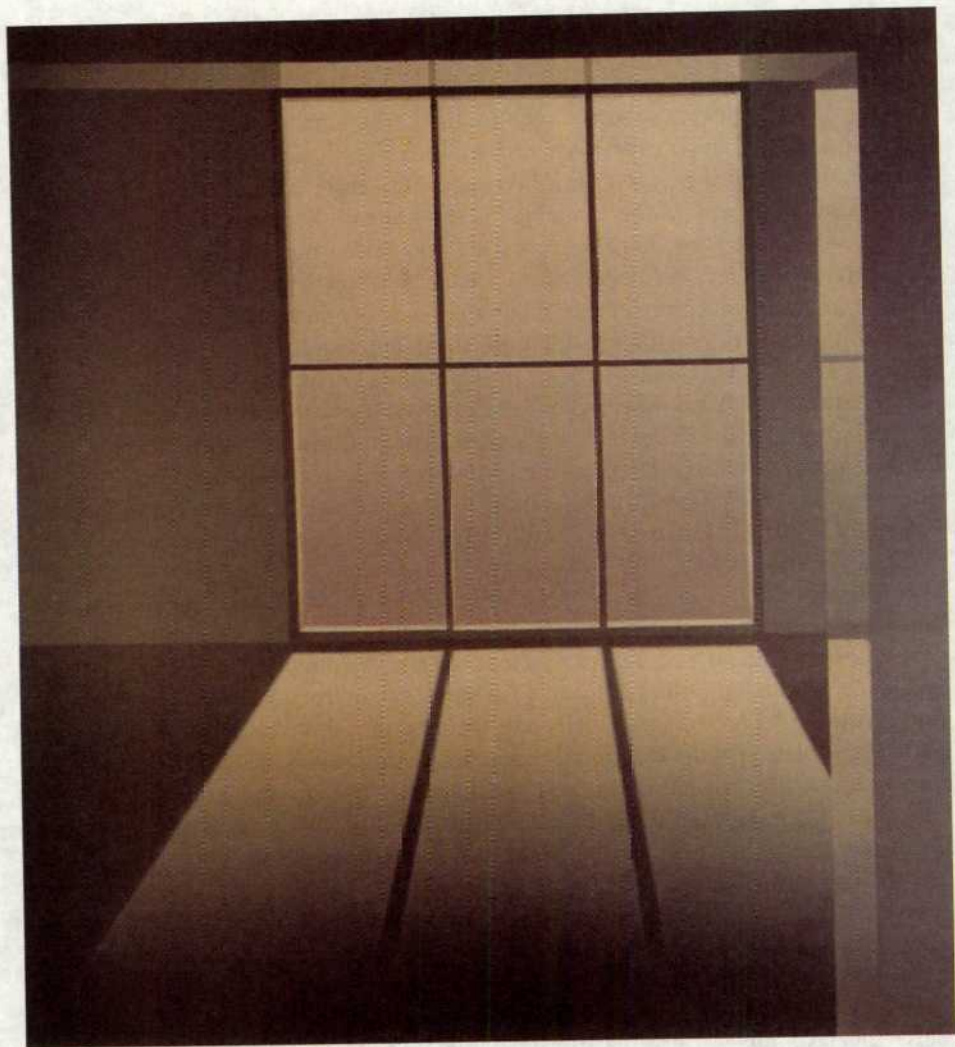
Võib-olla on nii, et saatus kutsub ära ainult need inimesed, kellel pole enam midagi anda, kes on jõudnud lõppu, on läbi põlenud ning tühjad.

Üks teaduslik selts avaldab Georges Durvali pärandit, neid matemaatika-alaseid uurimusi, mis sündisid tema elu viimastel nädalatel. Sõja puhkedes oli ilmunud kolm köidet. Need sisaldavad vaid umbes kolmandiku kirjutistest, mis leiti tühjakstehtud pesukapi riulitelt ja ühest kaminatagusest nurgast. Ent ka siis, kui avaldada tema töö kümnes köites, jääb see ikkagi vaid torsoks. Viimast, elulõputööd, ei leita iial. See on laiali pesuarve tagaküljel, kohvikulaua marmorplaadil ja märkmikulehel, mille viis endaga tuul.

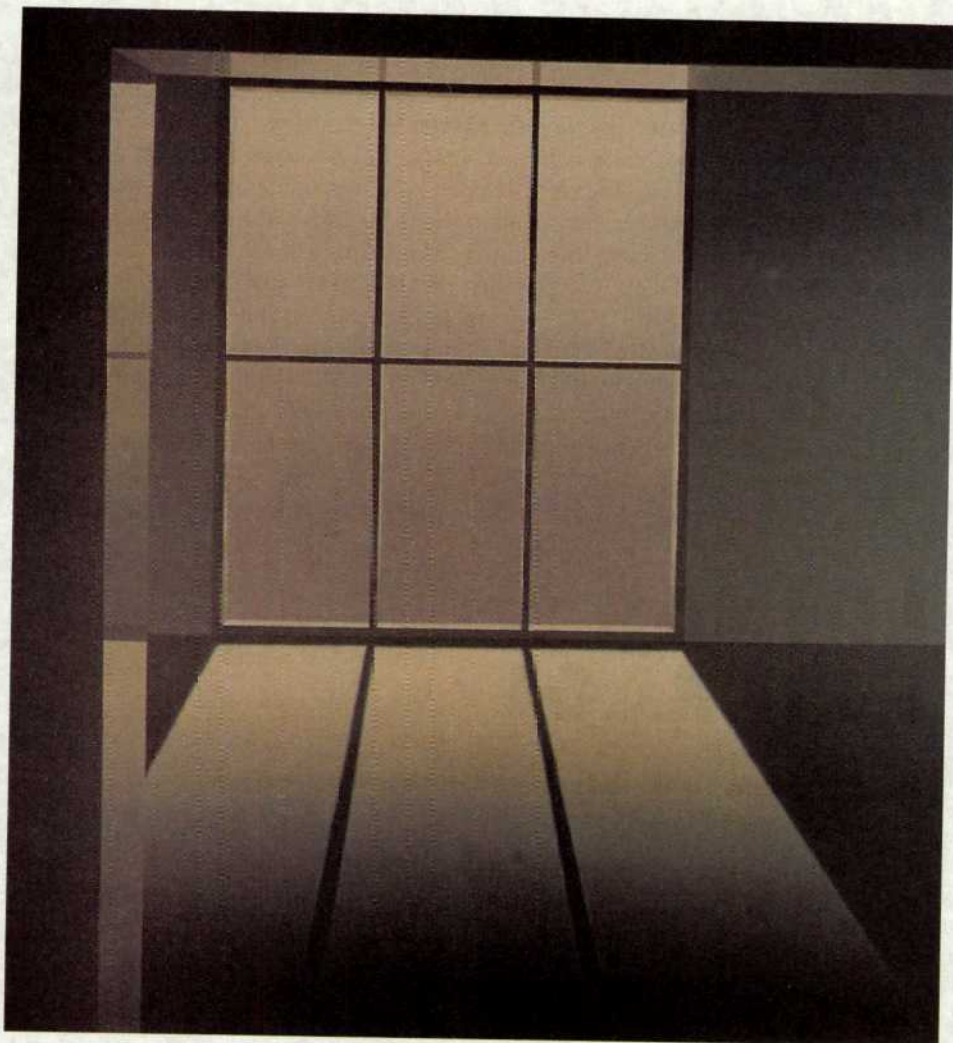
Möödunud aasta neljandas *Vikerkaares* ilmusid Aarne Rubeni kaks kirja Evariste Galois'le ja tolle noorelt surnud matemaatikuhärra lühike tutvustus.¹ Lugu tundus tuttav. Vaid paar nädalat varem olin lugenud austria kirjaniku Leo Perutzi (1882–1957) novelli *Der Tag ohne Abend*, mille peategelane Georges Durval Evariste Galois'ga paljuski sarnaneb: armulugu, konflikt restoranis, duell, varajane surm, postuumselt ilmunud matemaatikaalased tööd. Lähem uurimine kinnitas oletust. Leo Perutzi novelli aluseks on tõepoolest Evariste Galois' saatus. Perutz muutis tegelase nime ja tõi sündmustiku vahetusse kaasaega. Novell avaldati esmakordselt 1925. aastal ajalehes *Hamburger Nachrichten*. Kui Aarne Ruben saab oma kirjadeks inspiratsiooni Evariste Galois' oletatavast õnnetust armuloost, siis libiseb Perutz sellest üsna ükskõikselt mööda (*sic!* ajaleheteade armastatu kihlusest ei avalda Georges Durvalile mingit mõju) ja keskendab tähelepanu matemaatikale. Ent siis mängib juba oma osa Perutzi enese biograafia. Leo Perutz sündis Prahas 2. novembril 1882. Isa Benedikt Perutz oli tekstiilivabrikant, kes 1899. aastal asus koos perega elama Viini ja rajas seal tekstiilifirma. Viinis õppis Perutz reaalgümnaasiumis ning kuulus õpilasühendusse *Freilicht*. *Freilicht* oli gümnaasiumi viimaste klasside kirjandushuviliste õpilaste ühing, mille kutsus kokku kaheksateistaastane Arnold Höllriegel. Niisiis Noor-Eesti ja Gustav Suitsu kauge vaimusugulane. Ülikooli vastas väikeses kohvikus kohtus paarkümmend noort inimest, et lugeda üksteisele ette oma lüürilisi luuletusi, novelle ja tragöödiakatkendeid. Pärast sõja-

1 Vt A. Ruben, Esimene kiri Evariste Galois'le. Teine kiri Evariste Galois'le. *Vikerkaar* 1996, nr 4, lk 40–45.

väeteenistust oli Perutz 1905.–1906. aasta talvesemestril Viini ülikooli matemaatikatudeng. Kuulus loenguid diferentsiaal- ja integraalarvutusest, kindlustusmatemaatikast, rahvamajandusest. Aasta hiljem käis tehnikaülikooli tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika kursustel. Oktoobris 1907 sai temast ametnik Triestis kindlustusseltsis *Assicurazioni Generali*, mille Praha filiaalis asus samal kuul tööle Franz Kafka. Triesti-periood jäi lühikeseks. Juba aasta pärast töötas Perutz taas Viinis kindlustusfirma *Anker* matemaatikaosakonnas. Kindlustusmatemaatika oli tol ajal suhteliselt noor, kiiresti arenev ala, kus tekkis pidevalt uusi, lahendamist nõudvaid probleeme. Perutzile pakkus see isiklikku teaduslikku huvi. Ta oli Austria-Ungari kindlustusettevõtete ühingu matemaatika-statistikaosakonna aktiivne liige ja pidas seal rea loenguid kindlustusmatemaatika-alastest probleemidest. Aastatel 1909–1911 avaldas ta mitmeid teaduslikke artikleid. Veel kahekümnendatel aastatel oli kindlustuses kasutusel mõiste *Perutzi kompensatsioonivalem* (*Perutzsche Ausgleichsformel*). 1925. aastal kirjutatud novellis "Õhtuta päev" elab Leo Perutz kahtlemata läbi ka enese aastatetagust teadusepalavikku. Esimese ilmasõja eel oli Perutz kindlustusmatemaatikas tuntud nimi, ent tema kirjanduslikke katseid teadsid vaid lähedased sõbrad. 1915. aastal ilmus debüütteos – ajalooline romaan "Kolmas kuul", mis kohe suurt edu saavutas. Veel paariks aastaks tuli kirjutamisele paus – eluohtlik haavataasaamine idarindel 1916. aasta suvel –, siis läks lahti: 1918 – põnevusromaan "Üheksa ja üheksa vahel", 1919 – ajalooline romaan "Marques de Bolibar", 1922 – kriminaalromaan "Viimsepäeva meister", 1923 – Richelieu'-aegne ajalooline romaan "Turlupin". 4. märtsil 1928 äratasid Berliini kuulutustulpadel möödujate tähelepanu mehekõrgused, kriiskavalt oranžpunased plakatid, millele oli hiiglasuurte tähtedega kirjutatud üksainus sõna: "Kuhu?" Ilma mingi viiteta müstilisele reklaamile järgnesid nädala pärast sama kujundusega uued plakatid: "Kuhu veered, õunake?" Küsimuse vaimustav absurdus ning mõttetud kulutused, mis selle jaoks tehtud, äratasid kasvavat uudishimu. Veel nädal hiljem avaldati saladus: "Kuhu veered, õunake?" Uus järjeromaan Leo Perutzilt ajalehes *Berliner Illustrierte Zeitung*. Algus: 25. märtsil. Sedalaadi hiigelreklaamikampaaniad ei olnud Weimari vabariigis päris tavatud, ehkki mitte alati nii kulukad ja vaimukad kui Leo Perutzi romaani puhul. *Ullsteini* kontserni *Berliner Illustrierte Zeitung* oli kahekümnendate aastate lõpus kahemiljonilise tiraaži ja ligi viiemiljonilise lugejaskonnaga Euroopa suurim pildileht. Romaanitoimetus pööras teoste valikule erilist tähelepanu. Romaani ilmumine ajalehes kindlustas kirjanikule tulevase edu. *Ullstein* pakkus tolle aja kohta tohutut honorari ning ameerikalikku reklaami. Kahtlemata oli see ka meie August Gailitile suur võit, et tema "Toomas Nipernaadi" saksakeelne tõlge 1931. aastal just *Ullsteini* kirjastuses ilmus. Aastatel 1918–1933 oli Leo Perutz kõige loetavam saksakeelne kirjanik. Vastupidi tollasele tavakujutusele olid temas ühendatud hea ajaviitekirjanik ja suurepärane stiilimeister. Perutzis puudus võltsboheemlik poos, mille kohaselt lihtlugeja head kirjandust ei mõista. Teda lugesid kõik. Ütleme lihtsalt – Perutz kirjutas põnevalt ja hästi. 1925. aastal avaldatud essees ütleb Carl von Ossietzky Perutzi kohta hiljem palju tsiteeritud lause: "Ta on luuletaja, kes on võimeline kirjutama erakordselt haaravaid romaane. Ma rõhutan: luuletaja." Carl von Ossietzky polnud ainus nimekas eestkostja, kellele Perutzi teosed suurt mõju avaldasid. Nende hulka kuulusid ka

Mari Kurismaa.
Maja III.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Mari Kurismaa.
Maja IV.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Theodor W. Adorno, Jorge Luis Borges, Arno Holz, Egon Erwin Kisch, Kurt Tucholsky. 1933. aastast oli Perutz Saksamaal keelatud autor. Aasta alguses ilmunud "St. Petri lumi" jäi arvustamata. "Rootsi ratsanik" (1936) ilmus ainult Austrias, Ungaris ja Tšehhis. Pärast Saksa vägede sissemarssi Austriasse 1938. aasta kevadel põgenes Leo Perutz koos naise ja kolme lapsega Tel Avivi, mis jäi tema viimaseks elukohaks. Perutz tõmbus tagasi. Oli jälle kindlustusmatemaatik, tegeles oma arheoloogiakoguga ja pühendus kirjutamisele. Ei saanud temast antifaašisti ega Iisraeli eest võitlevat patriooti. Sõjajärgne Euroopa unustas Perutzi nime. Eksiilis kirjutas ta veel kaks romaani: "Ööd kivisilla all" (1951) ja "Leonardo Juudas" (1957). Leo Perutz suri 26. augustil 1957. Perutzi hakati taasavastama 60ndatel aastatel. Tema teoseid on tõlgitud enam kui kahekümnesse keelde. Soomlased said enamiku Perutzi romaanidest oma emakeeles lugeda juba 1920/30ndatel aastatel. Eesti lugejale on too kirjanik jäänud tänaseni tundmatuks. Ehk on Aarne Rubeni kaks kirja Evariste Galois'le siis hea juhus ja sobiv ettekääne teha Leo Perutziga väike algus ka siinmail. J.V.

LINNAR PRIIMÄGI

Mari Kurismaa überpööramatu maailm

Kontrollimaks oma maali kompositsiooni, kasutavad kunstnikud tihti peale vaatevõoritust, pöörates pildi pea peale või silmitsedes seda peeglist. Mari Kurismaa näituse "Akadeemia läheb taevasse" maalide pöördvaated annavad meile kummatigi midagi enamat kui pelgalt kompositsioonilise tasakaalu äratundmise – need avavad midagi väga tunnuslikku tema kui kunstniku tegelikkusekäsituses ja maailma jäädvustamise viisis.

Üllatavalt selgub, et noid oma *konkreetses abstraktsuses* lummavaid kompositsioone on võimalik vaadata ainult õiges asendis: niipea, kui ümber pöörata kõige geomeetrisemgi pilt, satub vaataja võõraste maailma, kus teda valdab füüsiline ebakindlus, just nagu läinuks ta üle kaaluta olekusse. Kaob nende maalide reaalsusetaju, kaob sügavustunne, minetub see hõlpsus, millega seni siseneti pildi tühja metafüüsilisse ruumi. Maalid sulguvad vaataja eest, lamenevad ja paakuvad...

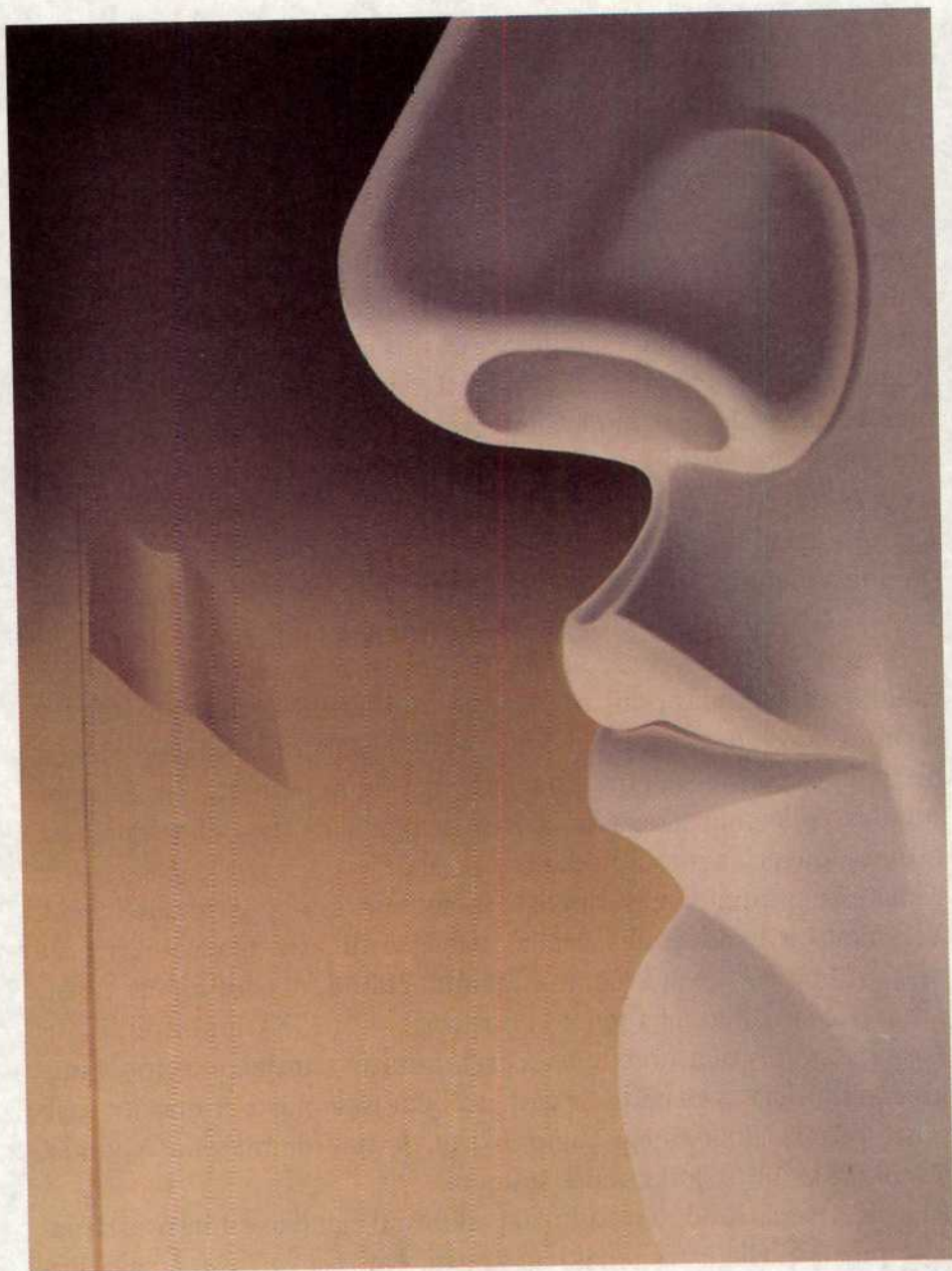
Ja tarvitseb nad vaid taas õigetpidi ette võtta, et tuleks kergendus, et nad uuesti avaneksid illusoorssesse sügavusse kui aknad või pigemini ukсед. Alaneb lävi vaataja reaalse ruumi ja piltide imaginaarse ruumi vahel. Alaneb ja... kaob.

Niisuguse efekti tingib nendesse piltidesse kütkestatud valgus. Selgub, et valgusel Mari Kurismaa maalides on oma kaal, neis valitseb kummaline *valguse gravitatsioon*, mis ühtib materiaalse maailma muude osade raskustungiga. Tema valgused mitte ei hõlju pildiruumis, vaid *lasuvad* seal, tekitades varje, mis langetuvad pindadele koos valgusega. Või õigemini langetuvad *vastu valgust*, sest kehadega nende kaalus üheks saanud valgus ei hoova neis maalides mitte üksnes kusagilt väljast, vaid kiirgab ka kehadest endist. See on tasakaal: nii nagu valgus kannab meieni kehad, kannavad kehad meieni ka valguse. Kui too maailm on ümberpööratu, siis mitte ainult seetõttu, et ta on ühesuunaline. Vaid ka seetõttu, et ta on *ühesuunalises tasakaalus*.

Ilmselt just sellepärast on Mari Kurismaa maalide meeleolu nii rahulik, nii iseendas puhkav. Nad mõjuvad rahustavalt nagu atonaalne muusika. – Just nagu seal on iga heli iseväärtuslik omaette olekus, on nende piltide valguses omaette iga ruumipunkt. Kas salajane sugulus tolle muusikaga on noisse imaginaarsetesse maailmadesse toonud klaveri ja noodipuldid?

Kehad kui ruumid, täis valgust. Ja ruumid kui valgust täis kehad. Klassikalisus, akadeemilisus selles "taevasse minevas akadeemias" pole mitte väline poos, vaid sügavalt läbitunnetatud filosoofia. Kas kunstnik ise seda teabki, aga tema kunst taasloob meile kujutluspildi, mis kosmosest võis olla Anaximandrosel. Intuitiivselt ühendas too vanakreeka mõtleja kaks näiliselt vastandlikku tõdemust: et maailm saab püsti püsida ilma ühegi tugipunktita, kuna ruumil pole suunda, järelikult ka mitte kukkumise suunda...

Mari Kurismaa loodud maailmad paiknevad elatavuse ning asustamatuse piiril. Niisugustes tehaksegi kunsti. Kui ma vajaksin lavakujundajat, kutsuksin Mari Kurismaa.

Mari Kurismaa.
Suur vaikelu III.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Mari Kurismaa.
Suur vaikelu IV.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

ESA SAARINEN

RAKENDUSFILOSOOFIA

1. "Filosoofid ei mõtle otse maailma üle," kirjutab Jay F. Rosenberg teoses "The Practice of Philosophy" (1984). "Nad mõtlevad maailma üle mõtlemise üle. Tulemuseks pole uus fakt, vaid hoopis selgus selles, mis vanad faktid on või mida nad pole, ja ka selles, kuidas vanad faktid on põhjendatud."

Niisuguse arusaama kohaselt on filosoofia "teise astme" distsipliin, mis erineb "esimese astme" teadustest nagu füüsika, sotsioloogia ja geograafia, mille eesmärk on esile tuua fakte maailma kohta. Filosoofia pöörab tähelepanu mitte esimese astme faktidele, vaid vormidele ja konstruktsioonidele, mille abil esimese astme teadus maailma uurib. Nii pole filosoofia sihiks produtseerida teadmisi empiirilise tegelikkuse kohta, vaid ta üritab kaardistada teaduse üldist olemust, uskumuste aluste abstraktseid põhijooni ja representatsioonisuhte abstraktset olemust.

Rosenberg on sel moel tabavalt kirjeldanud akadeemilise ülikoolifilosoofia praktikat – eriti tema kodumaal Ameerika Ühendriikides. Rosenberg valgustab asjatundlikult seal valitsevat paradigmat.

Siiski pole Rosenbergi käsitlus Lääne filosoofiatraditsiooni kesksete jõuvälja-

de suhtes õiglane. Ta jätab kõrvale Lääne filosoofiatraditsiooni mõned olulised osad.

2. Rosenbergi vaatenurk ei suuda kirjeldada kogu filosoofiatraditsiooni mitmekesisust järgmistel põhjustel:

a) Arusaam filosoofiast kui "teise astme" distsipliinist, mis ei püri otseselt maailmast mõtlemise poole, jätab kõrvale metafüüsika – filosoofia elujõulise põhiürituse. Metafüüsika on maailma hõlmamise viis. Metafüüsik võib filosoofilisest kujutlusvõimest ammutada moel, mis vihastab empiirilise-teaduslikult orienteeritud akadeemilist filosoofiat, kuid tema lähtekohaks on siiski tahe rääkida maailmast. Hegel kirjeldab, milline maailm tema arvates on. Kui Leibniz kujutab tegelikkust põhiliselt väimsetest monaadidest koosnevana, siis see on väide maailma kohta. Aristoteelse aktuaalsuse ja potentsiaalsuse eristus toob välja ühe maailma enese põhijoone – nii nagu Aristoteles seda näeb. Metafüüsiline teooria või vaatepunkt võib olla abstraktne ja seda on võimatu kogemuse abil kinnitada – ja siiski puudutab ta maailma. Bergsoni vitalism on näiteks ühe teatud maailmasuhte kirjeldus.

b) Arusaam filosoofiast kui mõtlemi-

Tõlgitud väljaandest: I. A. Kiesepä, Sami Pihlström, Panu Raatikainen (toim.) Tieto, totuus ja todellisuus. Tampere, 1996. Lk 316–328.

sest maailma üle mõtlemise üle (erinevalt mõtlemisest lihtsalt maailma üle) jätab kõrvale ajastudiagnoosi kui filosoofia ühe põhieesmärgi.

Ajastudiagnostilise filosoofia all mõtlen ma lähenemist, mille Foucault võtab kokku oma tuntud loengus, mis käsitleb Kanti esseed "Mis on valgustus?". Ajastudiagnostilist filosoofiat esindab ka Ilkka Niiniluoto tööühma tegevus, millele pani alguse peaminister Esko Aho 1993. aastal. See on mõtlemine maailma üle. Ka siis, kui kaasajadiagnostiline mõtlemine maailma üle teiseb mõtlemiseks maailma üle mõtlemise üle, nagu näiteks Charles Taylori "Autentsuse eetikas", toimub see maailma üle mõtlemise kaudu ja sellest lähtudes.

c) Rosenbergi arusaam jätab kõrvale filosoofia, kus diskursust arendatakse empiiriliste, ajalooliste ja partikulaarsuste kirjeldustena. Nii jäetakse Foucault' parimad tööd (nt "Valvata ja karistada") Rosenbergi esitatud filosoofiakäsitusest välja. Mõtlemine ajaloolisest, maisest, sattumuslikust praktikast, mille üksikasjalikult kirjeldatud maastikust Foucault uurimused lähtuvad, on mõtlemine maailma üle.

d) Ka elu hõlmamine ja elufilosoofia probleemistik jääb kõrvale, kui püsida Rosenbergi arusaama juures. Kuidas peab inimene oma elu elama? Filosoofiatraditsioon on ikka ja jälle püüdnud seda elufilosoofia põhiküsimust analüüsida. Aristotelese "Nikomachose eetika" pole seetõttu lihtsalt kirjeldus head elu käsitleva mõtlemise olemusest ja printsiipidest, vaid katse anda käitumisjuhendeid inimesele, kes püüdleb hea elu poole. Siin on tegu ambitsioo-

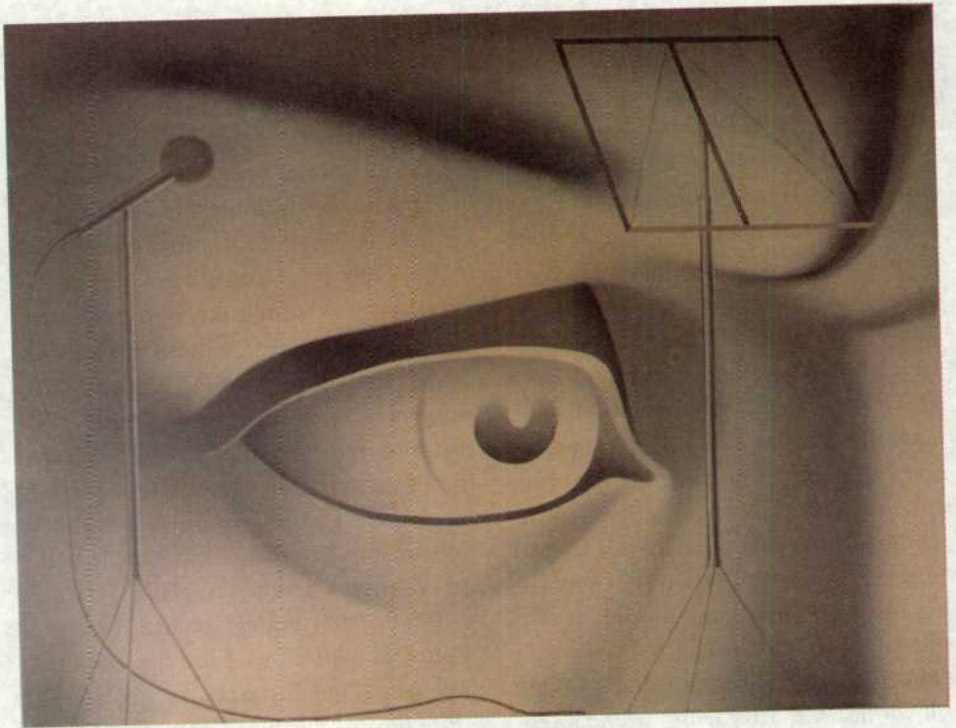
nika ja tõsise, isiklikul vastutusel põhineva nn esimese astme suhtega maailmasse. Rosenberg jätab selle oma filosoofiakäsitusest välja.

Elufilosoofia õpetajate traditsioon tänapäeva akadeemilises filosoofias pole just eriti õitsev, filosoofia ajalugu on selle koha pealt rikkalikum kui tema praegune vilets praktika. Filosoof elufilosoofia õpetajana: näiteks Epikurose puhul ilmneb filosoofilise tegevuse põhiolemus neis tähendustes, mille abil filosoof maailma üle mõtleb – mitte teoorias, mille abil filosoof "teise astme" abstraktsel tasandil maailma üle mõtlemist süstematiseerib, võtmata seisukohata küsimuses, kuidas elu elada.

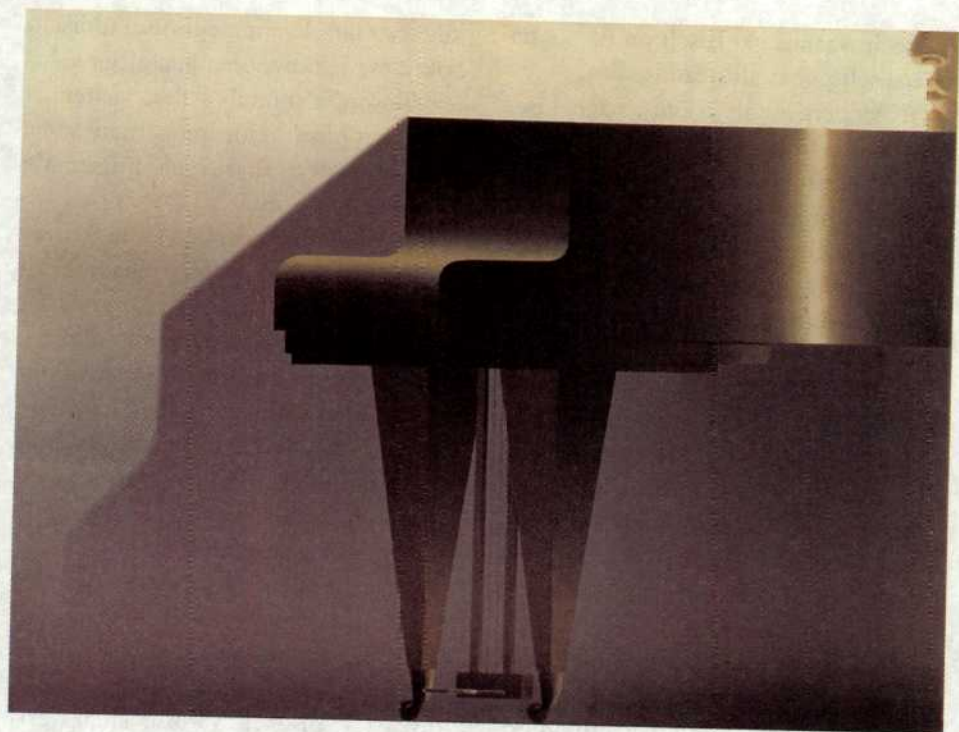
Püüd öelda midagi olulist elu enda kohta võib elufilosoofilise filosoofi puhul olla õige jutlustav ja prohvetlik (Epiktetose "Vestlused", Nietzsche "Zarathustra", Kierkegaard, Krišnamurti). Tunnuslik on aga see, et nägemuslikust ja prohvetlikkust ei taheta ohverdada puhtmõistuslikele mega-meta-printsiipidele (nt kriitilisuse printsiipidele). Elufilosoof ei püüa luua intellektuaalselt konstrueeritud metadiskursust, vaid diskursust, mis õhutaks, ergutaks ja sütitaks head elu looma.

3. "Professionaalsed filosoofid," kirjutab Rosenberg, "on eeskujulikud teoreetikud ja kuna nende teooria objekt on tõsiasjadest pisut eemal, on filosoof praktilise inimese otsene vastand."

Kuna Rosenbergi järgi filosoofia on mõtlemine maailmast mõtlemise üle, mitte maailmast mõtlemine, eristub filosoofia (peale selle, et ta on "teise astme" distsipliin) ka eeskujuandva meta-distsipliinina, mis tahab olla reflekteeriv, teoreetiline ja rõhutatult kasutu.

Mari Kurismaa.
Suur vaikelu II.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Mari Kurismaa.
Suur vaikelu I.
Näituselt "Akadeemia läheb taevasse".
Õli, lõuend.
1996.

Selle arusaamise kohaselt on filosoofia ideaalselt puhas alusteadus.

Rosenberg esitab järgmise nägemuse, et toetada oma seisukohta filosoofia pürgimusest mõistmise poole:

"Mõistmine, mille poole filosoof püüdleb, ei ole, erinevalt praktilisest mõistmisest, tegutsemise tingimus. Pigem on see nende eeltingimuste mõistmine, mis võivad meie tegevust mõjutada. Filosoofiline uurimus ei ole instrumentaalne. Ta pole vahend. Ta sihhib selguse poole, mitte selles mõttes, et kasutada selgust töövahendina või arendada sõltumatuid elusihte, vaid lihtsalt üksnes selguse pärast. On olemas filosoofiline tehnika, kuid pole olemas filosoofilisi tehnoloogiaid. Etümoloogiliselt on filosoof tarkuse (*sophia*) armastaja, mitte teadmise (*episteme*) armastaja, ja kui see etümoloogiline kirjeldus midagi tähendab, siis just seda."

Rosenbergi imetlusväärset otsekohene arusaam võtab kokku nägemuse, mis valitseb vaikimisi omaksvõetud metaparadigmata suuremat osa akadeemilise filosoofia praktikast. Selle arusaama põhijoonteks on järgmised filosoofia ja praktika vahelist suhet puudutavad põhimõtted:

a) Mõju ühiskonnale, kultuurile või üksikisiku elustrateegia formeerumisele pole kriteerium, mille alusel filosoofi hinnata. Filosoofia jaoks pole muud poliitikat peale eraldioleku ja distantse poliitika, mis õhutab filosoofiat olema uhke oma elukauguse üle.

b) Filosoofiaga tegelemisel pole muud moraali kui selguse ja järjekindluse ranged vaimsed põhimõtted. Filosoofiaga tegelemisel on sama moraal

kui abstraktsel vaimutegevusel üldiselt. Sokratese sekkuv, oma kaasajaga suhtlev filosoofia tundub sellest vaatenurgast ajaloolise veidrusega, naiivse ja kohmaka sissejuhatusega hilisemale "tõelisele filosoofiale".

c) Kommunikatiivsus ei ole kriteerium, mille abil filosoofi hinnata. Filosoofia võime haakuda enesest väljaspool asuva tegelikkusega pole oluline, vaid vastupidi – see on täiesti ebaoluline. Kommunikatiivsus, väljendusvõime mis tahes publiku ees ja relevants argielu, praktilise tegevuse või filosoofiaväliste projektide suhtes ei ole filosoofia hindamise kriteeriumid.

Seega jäetakse filosoofiale võimalus eksisteerida ainult endassesulgunud ekspertdistsipliinina. Isegi tarkusearmastus – filosoofia traditsiooniline uhkuseasi – piseneb vaimse sfääri eriteemaks, ilma et tal oleks ühendust lootuse ja hirmu, unelmate ja ängide tegeliku ja inimliku tõelisusega.

4. Filosoofia iidne töotus sosistab siiski midagi muud. Filosoofia iidne töotus näitab filosoofiale rolli, mis on otsustavalt julgem, kangelaslikum ja üldise inimliku pürgimuse suhtes palju uuenduslikum kui see suhteliselt tähtsusetu osa, mis jääb filosoofiale Rosenbergi esitatud kitsas, kauges ja puristlikult intellektuaalses filosoofiakäsituses.

Võtan filosoofia iidse töotuse kokku kolmes teesis:

a) Filosoofial peab olema minu jaoks isiklik tähendus. Filosoofial peab olema mõjujõudu isiklikele elulistele otsustustele neis valdkondades, kus üksikisik määratleb traditsioonilisi eksistentsiaalseid strateegiaid. Filosoofia peab pakuma vahendeid üksikisiku elu üm-

berkujundamiseks, modelleerimiseks ja suunamiseks.

Sokratese kuju ja tema märtrisurm näivad selles valguses eeskujuandva filosoofilise lähtepunktina – ka selles mõttes, et Sokrates mitteraamatuliku filosoofina *oli* ise oma filosoofia. Selles sokraatilises paradigmas filosoofia ei ole teooria, mida mõistuslikult modelleeritakse ja registreeritakse, vaid miski, mida filosoof oma elu ja isiklike lahenduste kaudu tõeks teeb. Filosoofia pole see, mida filosoof teoretiseerib või õpetab, vaid see, mida filosoof *on*.

Filosoofia pole mingi eriline, üksnes õpetatud ja teoreetiliselt orienteeritud inimese vaimuelu organiseerimise vahend, milliseks selle kitsendab valitsev rosenberglik akadeemiline filosoofianägemus. Filosoofia on elujõu allikas, üksikisiku saatust juhtiv instrumentarium, mille ankrus on isiklik vastutus. Ja kui nüüd filosoofia on ise oma eksistentsiaalse projekti jõuallikas, muutuvad traditsioonilised filosoofilised teemad nagu Sartre'i "radikaalne konversioon" ja Kierkegaardi "hüpe" pärast isiklikku kogemust konkreetseks. Filosoofia on minu enda praktika – minu enda kriitilise ja reflekteeriva, iseend korrigeeriva tegevuse suunaja, tugi ja aluspõhi. Sellel taustal säravad nood õilsad unelmad tõelise filosoofi meelelahust, mille põhjapanevaks kokkuvõtteks on Platoni "Phaidon".

b) Filosoofial peab olema ajastudiagnostiline tähendus. Filosoofia peab andma vahendid maailma hõlmamiseks – selles ajas, selle tegelikkuse suhtes, kus ma elan.

Ülikooli akadeemilises filosoofiakäsituses paistab filosoofia eripära teiste

organiseeritud vaimutegevuse erialade suhtes institutsionaalse ja näilisel selgena. Filosoofia on üks õppeaine teiste seas. Siit algab psühholoogia, sealt algab sotsioloogia. See on ajalugu, see on füüsika. Filosoofial pole kaubandusteadusega midagi pistmist. Aga mis siis, kui selline filosoofia eristamispoliitika, nii loomulik kui see ülikooli organisatsiooni sisemise loogika kohaselt ka pole, on järsult vastuolus filosoofia enda traditsiooniliste püüdlustega? Ise usun, et filosoofia kaasajadiagnostilise tähtsuse nõue on äärmiselt tähtis ka sellepärast, et see rõhutab filosoofiat kui teatavat *sekkumispüüdu*, mis loomu poolest ei tunnista ühegi distsipliini puutumatumust ega ka distsipliiniks olemise privileegi. Filosoofias peituv sekkumispüüd tähendab, et filosoofial on soov seguneda teiste vaimuvaldkondadega ja ka mittevaimsete kultuurivormidega. Filosoofia on jultunud ja üllatavate ühenduste, ebapühade liitude, ootamatute seoste kunst. Filosoofia on segunemise energia.

c) Filosoofia peab valgustama hea elu olemust. Kuidas ma pean elama? Milline on hea elu? Millises ühiskonnas võib inimene hästi elada? Filosoofia iidne töotus ei käi üksnes hea elu teooriate kohta – see ei tähenda töotust analüüsida vaimu hiilguses erinevate hea elu teooriate abstraktseid põhijooni ja loogilisi suhteid. Filosoofia iidse töotuse hiilgus ja maagia põhines sellel, et eesriide taga virvendab *hea elu ise*.

Ülikoolifilosoofial, ka formaalsel ja kitsalt teaduslikul filosoofial on oma olemasolu õigustus. See õigustus ei saa siiski olla normiks, millega tuleks täita kogu filosoofia. Kui selline normeeri-

mine üldkehtivana heaks kiidetakse, siis lõigatakse suur osa parimast filosoofia-traditsioonist väärrikaks peetavast filosoofiast lahti.

Akadeemilise institutsiooni sisemine tegevus moodustab keskkonna, mis juhib filosoofiat kui inimlikku praktikat ja seega konstitueerib filosoofiat. Ülikool kui filosoofiaga tegelemise keskkond ja rahastaja tugedab neid jooni filosoofias, mis ühendavad filosoofiat teiste teadustega. Ülikooli tegevuses moodustuvad foucault'likud miniriigid, mille tagajärjel filosoofia objektiveerub ja subjektiveerub teadusesarnase projektina. Filosoofia sulgub ühekülgsesse, mõistuslikkust rõhutavasse korramatriitsi, temast saab akadeemilise pilgu objekt. Filosoofia konstitueerub vaimsete tehnoloogiate kaudu ja selle rõhumise all on filosoofial raske alal hoida kogu oma rikkalikku traditsiooni – isegi siis, kui kõne all on filosoofia kõige kangelaslikumad ja õilistavamad mõjusfäärid. Moodsaks ülikooliks organiseerunud vaimutreeningu osana triivib filosoofia seega suunas, kus tal tuleb end konstitueerida vastavalt teadusinstituutsiooni tingimustele ja rakendada kriteeriume, mis on filosoofia mitmemõõtmelisuse suhtes ülekohtused. See viib filosoofia niisuguse üliintellektualiseerumiseni ja poliitilismoraalse ahenemiseni, millest eespool oli juttu; olukorrani, kus akadeemiliseks instutsionaliseeritud filosoofia reedab filosoofia iidse tötutuse.

5. Kanti kriitiline idealism on uusaja filosoofia suurimaid saavutusi. Kanti jõulises mõjus nähakse sageli jatku "epistemoloogilisele murrangule", mille käivitas Descartes. "Filosoofia kui epis-

temoloogia" sai Kanti tõttu sisse hoo, mille mõjul see paradigma valitseb ikka veel Lääne mõtlemist.

"Väites, et kõik, mis me ütleme, käib meie poolt konstitueeritu kohta, tegi ta [Kant] võimalikuks selle, et epistemoloogiat hakati pidama fundamentaalteaduseks, tugitoolidistsipliiniks, mis võib avastada iga inimelu valdkonna "formaalseid" (või hilisemal ajal "struktuurilisi", "fenomenoloogilisi", "grammatilisi", "loogilisi" või "kontseptuaalseid") tunnuseid." Rorty käsitleb Kanti filosoofina, kes "andis filosoofiaprofessoreile võimaluse näha end puhta mõistuse tribunali eesistujaina". Tagajärjeks on puristlikult intellektuaalistlik ja eemalseisev, rõhutatult eba-praktiline ja fanaatiliselt teoreetiline metadistsiplinaarne nägemus filosoofiast, mida seoses Rosenbergiga eespool revideerisime. Samavõrd kui filosoofia kaugeneb praktikast ja maailma otsesest analüüsist, muutub ta "kõrgema taseme" vaimseks pürgimuseks, mille objektiks on "mõtlemine maailmast mõtlemise üle" ja mis toob esile mõtlemise abstraktseid, loogilisi ja formaalseid jooni – "mitte selleks, et tuua praktilist kasu või edendada iseseisvaid elusihte" (Rosenbergi sõnad), "vaid üksnes selguse pärast".

Ehkki nägemus Kantist kui epistemoloogilise murrangu põhilisest mõjutajast on tabav, jätab see kõrvale ühe Kanti filosoofia tähtsa mõõtme, mis käesolevas essees võetakse kokku nende "Puhta mõistuse kriitika" kuulsate sõnadega, kus Kant tõdeb: "Olen pidanud vältimatuks hüljata teadmine, et teha ruumi usule." Inimene peab tegutsema. Inimene on loodud tegutsema.

See funktsionaalne vaade inimesest filosoofilise refleksiooni keskkonnas on oluline niisuguse filosoofiakäsituse seisukohast, mida tahan kaitsta ja esindada.

Kui inimese jaoks on põhiline **tunnetamine**, siis on kõige tähtsam tunnetuse struktuuri ja eeltingimusi puudutav filosoofiline refleksioon – ja samas osutub filosoofia eeltingimuseks kaugenemispüüd muust elupraktikast. Kui mõistusliku eluhoiaku ülilm aksioom on maailma vaatlemine, kui tarkusearmastus tähendab praktikast lahtiütlemist kahtluse ja usu toel, siis on tulemuseks tugitoolifilosoof, teatavat tõugu enesekindel küüniline vaatleja, kes peab oma võõrdumust tarkuseks, tundetust arukuseks ja kes vastandina tema poolt põlatud "teoinimesele" esineb ideaalse intellektuaali ja vaimutöölisena. Kui inimese esmane ja põhiline töö on vaadelda, mitte aga tegutseda, siis piseneb "tarkusearmastus" rosenberglikuks teoreetiliseks, puhtalt intellektuaalseks püüdluseks, mida organiseerivad ainult sellesama intellektualismi sisemised kriitერიумid ja põhimõtted.

Kanti suures sünteesis inimene siiski tegutseb, pealegi veel moraalselt vastutades, ja tema püüdeks on visandada maailma kui tervikut, hoolimata sellest et "maailmast kui tervikust" ei saa puhta mõistuse idee kohaselt olla teoreetilisel arutlusel põhinevaid teadmisi. Kui võtame teejuhiks Kanti tegutseva inimese (nagu minu meelest peaks võtma ja nagu ma olen seda püüdnud teha oma filosoofilises töös), pole tulemuseks "epistemoloogiline", vaid *funktsionaalne murrang* filosoofias. See funktsionaalne murrang on sillaehitajaks sellise

õilsa filosoofiatraditsiooni juurde, mis tahab kitsast intellektualismi ületades filosoofia iidset töötust täita.

6. Tegutseva filosoofia ideaal suunab meid radikaalselt laienevate filosoofiliste strateegiavalikute tandrile. Valitseva akadeemilise filosoofiakäsituse intellektuaalsus oma eruditsiooni- ja põhjalikkusenõuetega, oma vaimubrilljantsuse, abstraktse keerukuse, argumentatiivse eksplitsiitsuse, järjekindluse ja selguse kriteeriumidega on tähtis. Kuid ainult ühe võimaliku tegutsemisstrateegiana. Teadusliku, analüütilise, skolaarse, abstraktse ja akadeemilise filosoofiaga tegelemise tegutsemisvormid on tähtsad ja siiski on need vaid üks osa praktikast, mille kaudu filosoofia saab säilitada oma mõistmise produkti ja kultuurirolli. Privileege neil ei ole – ja neil pole ka vältimatut juhtosa seal, kus filosoofia iidne töötus uurimiskeskonnas võetakse.

Teised spetsiaalsed tegutsemisstrateegiad on:

a) **Esinev filosoofia** – selles tähenduses nagu Sokrates oli Ateena turuplatsil kuulutatav, esinev filosoof. Filosoofia kui tegu, sündmus, ajaloolisse ja ajalikku situatsiooni asetuv väljendusvorm: kus filosoofi ülesanne on kahelda ja vaadata tavatarkuse taha, kus filosoofi ülesandeks on jätkata valgustuse projekti Kanti vaimus – "valgustus on inimese vabanemine omasüülistest alaealisusest. Alaealisus on võimetus kasutada oma mõistust ilma kõrvalise juhatuseta"; kus filosoof ilmutab "mõistuse avalikku kasutamist". Siis võib see fundamentaalprojekt teostuda sattumuslikust, ajalooliselt reaalsest keskkonnast lähtuvate diskursusestrateegiate abil,

kus on olulised isiklik sekkumine, oskus olukorda kasutada ja väline sarm.

Esineva filosoofia projekti jaoks on filosoofia tegu, protsess, siin ja praegu toimuv mõtlemine ja suhtlemine. Filosoofia, mida määratleb protsess, mitte lõpptulemus. Sellest vaatevinklist oli Wittgenstein pärast "Tractatust" esinev filosoof – mõtleja, kes uskus kitsas ringis toimuvasse filosofoerimisse ja oli umbusklik valmis õppekorralduse suhtes. Prantsuse uusfilosoofid, nt Bernhard-Henry Lévy, on esinevad filosoofid. Bosnia sõja meeletust televisioonis analüüsiv Lévy järgib filosoofia seda innustavat, osalemisvalmis ja võitlevat tegutsemismudelit, mis on Prantsusmaal elanud Voltaire'ist Sartre'ini. Meediafilosoofia selles tähenduses, nagu Mark C. Taylor ja mina seda mõistet kasutame – filosoofia meedias, meedia kaudu ja selle keelereeglitele alludes – on üht nurka pidi esinev filosoofia.

20. sajandi akadeemilise filosoofia seisukohalt on šokeeriv, et esinevat filosoofi ei saa hinnata keerukate filosoofiliste allikate ja suundade, väidete vettpidavuse, abstraktsioonide selguse või viidete täpsuse ja eksplitsiitsuse seisukohalt. Esineva filosoofi õnnestumine ei sõltu kirjalikust väljendusoskusest, nii nagu valitsevas filosoofiakäsituses: nagu Sokratese näide tõendab, ei tarvitse esinev filosoof üldse midagi kirjutada. Esineva filosoofi enesekonstitutsioon ja enesemääratlus filosoofina ei toimu järelikult tingimata kirjaliku väljendusviisi tingimustele vastavalt. Nagu taas osutab Sokratese näide, ei ole esineval filosoofil vaja arendada mingit päris oma teooriat, sisulist tervikut või õppesüsteemi. Esineval filosoofil pole

vaja end akadeemilise teaduskollektiivi käest välja osta.

Nii muutub esinevas filosoofias filosoofia edu mõõt küsitavaks ja põrkab välja end teaduslikuna määratleva akadeemilise filosoofia mänguplatsilt. (Ehk võiks ühe võrdlusaluse anda see kriteeriumide muutus, mis juhtub, kui läheme kujutavast maalikunstist *performance*'i-kunsti juurde.)

Selle taustaks on vastutus, mille ulatuslikkus eristab filosoofiat teistest teadusaladest. Filosoofial on vastutus, mida ei saa täita kitsalt teaduslike kirja[ndus]lik-mõistuslike tegutsemisstrateegiatega. Filosoofiaga tegelemise tavad, vormid ja ülesanded on radikaalselt mitmekülgsemad kui teistel teadusaladel. Mõnes osas on filosoofia jaoks – erinevalt teadusest – kõige tabavam võrdlusalus kunstipraktika. Selle tõsiasi toob esinev filosoofia, haakudes esineva kunstiga, eriti eredalt esile.

b) **Rakendusfilosoofia.** Defineerin rakendusfilosoofiat kui vaimutegevust, mis Lääne filosoofiatraditsioonile toetudes püüab luua uut loovat mõistuslikust mõnes inimtegevuse sektoris.

Rakendusfilosoofia kesksed valdkonnad on elufilosoofia, esinev filosoofia, kultuurifilosoofia kesksed alad, kaasajadiagnostika ja rakenduseetika. Kuid keskemalt kui oma teemade kaudu määratleb praktiline filosoofia end oma diskursuse stiili kaudu.

Rakendusfilosoofia üks keskseid püüdlusi on leida väljastpoolt filosoofiat ühendusteid filosoofia selliste põhiasjadega nagu kahtlus, tervik, suhted, mõisted ja abstraktsioonid. Nii osutub rakendusfilosoofia vaimseks tulehakkamiseks, kusjuures võtmeponentsioon on

loov liikumisruum filosoofia ja mittefilosoofia vahel. Filosoofia traditsioon ja filosoofia ajaloo pakutavad tegutsemisstrateegiad on lähtepunkt, kuid mitte omaette eesmärk ega siht, millesse mõttetöö peaks takerduma. Kõne all on tootearendus, kus sündiv uus toode ei ole tüüpiliselt mõeldud professionaalsete filosoofide poolt moodustatud turgude või mänguväljade jaoks. (Kasutan siin Niiniluoto tabavat väljendust rakendusfilosoofiast kui filosoofia "tootearendusest", erinevalt põhiuuringutest.)

Rakendusfilosoofia Sokratese poolt kehastatud tähenduses oli loomu poolest suuline, mitte kirjalik. Kirjaliku kultuuri jõudu on filosoofiatandril tunda ka praktilises filosoofias. Kirjalik väljendusvorm valitseb, kuid ei ammenda praktilise filosoofiat.

Ralph Waldo Emersoni esseistika on näide kõrgetasemelisest kirjalikust rakendusfilosoofiast. Samuti Roland Barthes'i tööd, populaarne Russell, "Juudiküsimuse" ja eksistentsiaalbiograafiate Sartre. De Beauvoiri "Teine sugupool" on võimas monument rakendusfilosoofiale.

Erich Frommi teosed on valdavas osas rakendusfilosoofia selles mõttes, et nad ei taha osa võtta professionaalsete filosoofide keskustelust, vaid püüavad filosoofiatraditsiooni abil lugejas maailmavaatelist selgust tuua. Hannah Arendti teosed on selle sajandi rakendusfilosoofia uhke peatükk, samuti nagu näiteks mõned Karl Jaspersi, William Jamesi või Umberto Eco populaarfilosoofilised tööd. Hea näide viimase aja praktilisest filosoofiast on Sissela Boki menuraamat "Miks me va-

letame". Ka Karl Popperi "Avatud ühiskond ja selle vaenlased" on näide, kuidas ühendada filosoofilist analüüsi hiilgava stiiliga.

Filosoofia koht soome kultuuris on tihedalt seotud rakendusfilosoofia energiaga. Soomes on filosoofia nähtaval, teda vahendatakse ja ta paneb mõtte liikuma – tänu rahvusvahelisele mainele, mida ta naudib, kui ka just eriti rakendusfilosoofiana. Filosoofia nähtavalolek meie maal seab ta ainulaadmesse positsiooni teiste teadusaladega võrreldes või sellega võrreldes, kuidas filosoofia on nähtaval näiteks teistes põhjamaades või Ühendriikides.

Kirjalikul rakendusfilosoofial on Soomes väärikas traditsioon alates Snellmanist Rolf Lagerborgi ja Edvard Westermarcki kaudu Eino Kailani, Oiva Ketose ja G.H. von Wrightini. Seda traditsiooni jätkab väärikalt Ilkka Niiniluoto oma sõnavõttudes ja esseekogudes "Teadus, filosoofia ja maailmavaade", "Maailm, mina ja kultuur" ja "Aru, väärtused ja vahendid".

Siiski pole rakendusfilosoofia akadeemiliste filosoofide monopol. Mainiksin eriti Pentti Linkola, Henri Bromsi, Jan Blomstedti ja Terho Pursiase esseistikat kui näiteid väljastpoolt akadeemilist filosoofilist keskkonda, mis kannavad edasi soome rakendusfilosoofiat.

7. Filosoofia pole kellegi oma. Filosoofial pole üht selget tuuma ega olemust. Filosoofia põhivorm on mitmuslik, see on ebamääraste piiridega loova liikumisruumi projekt.

Niisugust olemuslikku mitmetähenduslikkust ja radikaalset avatust kriiputab alla rakendusfilosoofia. Filo-

soofia piirid teaduste suhtes on hägusad nagu ka tema piirid kirjanduse, luule, usu ja kunstiga.

Filosoofia jõud on tema ebamäärane olemus ja paindlikkus – tema võime kahelda endas ja luua ühendusi teiste inimpraktikatega. Filosoofia ei ole väljalülitamise ja vaimsete piirdeaedade

teadus, vaid võimalusterohke ja avatud, innustav ja mitmekülgne jõuallikas. Seetõttu tungibki ebapuhas ja marginaalne mitte-filosoofiast hämmastava kergusega ja tõhusalt filosoofiasse sisse.

Sooma keelest tõlkinud Marika Mikli

TIIU HALLAP

"KRITONIST"

Platoni dialoog "Kriton"¹ kujutab Sokratese paar päeva enne seda, kui pidi täide viidama talle mõistetud surmaotsus. Sokratese sõber Kriton teeb katse teda veenda, et oleks tarvis põgeneda. Põgenemine oleks kahtlemata võimalik, ei seaks kedagi erilisse hädaohtu, ei nõuaks kellegi tapmist ega vigastamist. Sokrates nõustub asja vaagima, ja jõuab järeldusele, et põgeneda ei või. Ning Kriton tunnistab, et nii on õige.

Sokratese olukord "Kritonis" ei ole niisiis just kõige tavalisem. On üsna ebatavaline, võib-olla unikaalne. Seega on raske öelda, kas Sokratese otsus mitte edasi elada, kui see oleks ometi võimalik, on tavaline või mitte, sest raske oleks teha statistikat seda tüüpi situatsioonide kohta. Väga vähestel inimestel tuleb ette sattuda niisugusesse olukor-

da, ja tänapäeval juhtub seda ilmselt veel harvem kui antiikajal.

Sel ja muudeltgi põhjustel tundub kahtlane, kas tänapäeva lugeja saab "Kritonile" läheneda mingi elulise huvi alusel, otsida siit mingit õpetust või toimimismaksiimi. Aga kui peaks ilmne- ma, et seda ei saa, siis mida sealt otsida saab? Mida "Kriton" üldse ütleb lugejale, kelle põhihuviks ei ole antiikfilosoofia? Või kuidas ta mõjub?

Käesolev kirjutis proovib vaadata "Kritonit" sellisena, nagu ta paistab võrdlemisi juhuslikule, konteksti mittetundvale lugejale. Tõsi küll, teksti läbi lugenud ja endale teatava mulje kujundanud, haarab lugejat kerge kõhedus. Tundub, et seda dialoogi pole võimalik mõista, kui ei loo endale teatavat terviklikku tausthüpoteesi selle kohta, kes

1 Akadeemia 1994, nr 1, lk 51–71.

Sokrates *üleüldse* on. Ent teha seda viie- teistkümne lehekülje alusel? Olukord on peaaegu sama mis linnuhuvilisel, kes püüab luua endale ettekujutust seni- tundmatu linnu füsioloogiast ja eluviisidest, olles näinud korraks tema saba põõsaste vahel vilksatamas.

Kõige keskmeks ja alguseks näib olevat idee: "On olemas õiglased teod ja on olemas ebaõiglased teod." *Õiglane* pais- tab olevat ligikaudu sama mis *õige*. *Õig-* lane (*õige*) tegu on ühtlasi hea tegu ja ilus tegu.

Selle jätkuks on idee: "Väga tähtis on teha õiglast tegu ja mitte teha ebaõiglast tegu." Õigupoolest pole öeldud, et see on väga tähtis, vaid on formuleeritud kategooriline nõue. Nõue näib olevat rohkem negatiivses vormis ("ebaõiglast tegu ei või mitte iial teha") kui positiiv- ses ("alati tuleb teha õiglast tegu").

Kategooriline keeld argielus on ena- masti midagi väga täpset ja selgeltmõis- tetavat. Näiteks "mitte iial ei või lüüa last". Või "imik ei või mitte iial gaasibal- looni ja tikkudega mängida". Kui keel- du ei täideta, ei tule see mitte sellest, et pole arusaadav, *mida* ei või teha.

"Kritoni" Sokrates keelab samuti min- git asja kategooriliselt. Kuid raske on saada kas või õrnagi ettekujutust sellest, mis asi see on, mida Sokrates keelab. (Sokratese lähtekoht, alguspunkt, on muidugi küll hästi arusaadav. Mõte (või tunne?), et ühed teod oleksid nagu tões- ti millegi poolest kaunimad või pare- mad kui teised, on mõtlemise peaaegu paratamatu koostisosa.)

Kuidas ma tunnen ära õiglase teo? Või ebaõiglase? Algul näib küll nii, et arutlejad "Kritonis" on seadnud endale ülesande vaagida ühes konkreetsetes si-

tuatsioonis alternatiivseid toimimisviie- se, et selgitada niimoodi – arutlemisega – välja, milline on antud situatsioonis õiglane tegu. Või ebaõiglane.

Võiks loota, et kui seda arutlust lähe- malt uurida, saame ühe konkreetse näi- te peal aimu, kuidas *üleüldse* ära tunda õiglast tegu – kuidas teised isikud samas situatsioonis, või ka teistes situatsiooni- des, võiksid ära tunda õiglase teo.

Kuid see lootus ei täitu. "Kritonis" õiglane tegu küll tuntakse ära, kuid ei ole aru saada, kuidas ta ära tuntakse. Või õigemini: lõpuks, pärast pikka pea- murdmist, tekib küll rohkem kui üks hüpotees selle kohta, kuidas Sokrates võis oma teo ära tunda. Kuid see viis, kuidas ta seda tegi, tundub igal juhul olevat säärane, millega kellelgi teisel peale Sokratese pole midagi peale haka- ta.

Arutus paistab esialgu niisugune. Ta jaguneb kaheks.

1. Kriton, püüdes veenda Sokratest põgenema, juhib tähelepanu *kahjudetele*, mida võib kaasa tuua Sokratese surm:

1) kahju sõpradele (kurbus korvama- tu sõbra kaotuse pärast; maine kahjus- tumine – "nad ei julgenud Sokratest aidata");

2) kahju perekonnale (poegade saa- tusele);

3) kahju Sokratesele endale (elust il- majäämine).

Sokrates *ei näi* arvavat, et niisugune tegevus – vaagida teo võimalikke kah- julikke tagajärgi mitmesugustele ini- mestele – oleks mõttetu, see ei puutu asjasse, kui meid huvitab õiglase teo äratundmine. Ta ei ütle Kritonile "see kõik pole oluline", vaid näitab talle, et tema kahjurehkendus ei ole küllalt täp-

ne. Nimelt, kui Sokrates põgeneb, siis:

1) sõpru võivad tabada mõnesugused repressioonid;

2) poegi tuleks Sokratesel kasvatada võõramaalastena, väljaspool Ateenat, seevastu Sokratese surma korral võivad poegade eest hoolitseda sõbrad;

3) Sokratesel poleks pagenduses midagi teha; auväärt inimesed ei austaks seaduserikkujat; niikuinii on ta juba vana – naeruväärne oleks hakata ööhämaruses ringi hiilima, ja varsti sureks ta niikuinii.

Kui Sokrates oleks veendunud, et niisugused argised ja tavapärased kaalutlused ei puutu õiglase teo kindlaks tegemisel üldse asjasse, siis ta nii vast ka ütleks. Ta võiks Kritoni kaalutlusi teiste täpselt samasuguste kaalutlustega mitte neutraliseerida, vaid seda liiki kaalutlusi üldse eitada. Kuid seda ta ei tee.

2. Ärgem tundkem huvi kahjude kõrvutamise vastu. Seeasemel nõustugem printsiibiga: "Seaduste mitteaustamist väljendav tegu on alati ebaõiglane". Surmaotsuse eest põgenemine väljendaks lugupidamatust seaduste ja seadusliku võimu vastu. Niisiis:

1) põgenemine oleks lugupidamatus seaduste vastu;

2) seadusi mitteaustav tegu on alati ebaõiglane.

Järeldus: põgeneda ei või.

Need arutluse kaks osa tunduvad miskitmoodi lahus seisvat. Teisest küljest võib aga kujutleda ka mingit sidet. Mulje sellest, kas neid tuleks võtta pigem seotuna kui lahusolevana, jääb ebamääraseks.

Kui võtta appi tänapäevase moraali-teooria mõisted, saab Sokratese arutlust

eriliste raskusteta suruda nii teleoloogilise kui deontoloogilise mõtlemise raamidesse. Esimesel juhul võiks väita, et arutluse kaks osa on siiski seotud ja moodustavad ühe kooskõlalise terviku. Sokratese *kogu* mõttekäik on haaratav kahjude rehkendamise kaalutlustega. Võib kujutleda, et Sokrates koostas mõttes umbes säärase tabeli:

	kahju suurus	
	surm	põgenemine
1. sõpradele	1	1
2. poegadele	1	1
3. Sokratesele	5	5
4. ühiskonnale	5	10

(Ateenale)

Otsustav on neljas tabelirida. Sellele reale vastava mõttekäiguna peaks "Kritoni" ridade vahele kujutlema midagi niisugust:

"Oletame, et surm. Halb on siin see, et Ateena jääb ilma Sokratesest. Kuid see-eest ei sünni seda kahju, et ateenlaste mällu sööbib mõte "auväärt Sokrates hindas seadusi küll kõrgelt, kuid siiski mitte kõrgemalt kui elu".

Oletame, et põgenemine. Ka siin on halb see, et Ateena jääb ilma Sokratesest. Kuid lisaks sünnib see kahju, et ateenlaste mällu sööbib mõte "auväärt Sokrates hindas seadusi küll väga, kuid siiski mitte kõrgemalt kui elu".

Sokrates mõtleks siis kokkuvõttes nii, et õiglase teo äratundmiseks tuleb iga-külgselt vaagida tegude võimalikke tagajärgi ning teha kindlaks, milline alternatiiv sünnitab kõige rohkem kasu või kõige vähem kahju.

Ent samahästi võiks võtta arutluse kaht osa siiski eraldiseisvana. Sest kahjude-kasude rehkendused ei puutu õiglase teo äratundmisel ikkagi asjasse. On

lihtsalt teatavad reeglid, mida on võimaliku eitada. Neist tuleb igal juhul kinni pidada ja nende alusel tehtud tegu on igal juhul õiglane, ükskõik millised kahjud või kasud selle teo tagajärjel ka sünniks. Sokrates oleks siis deontoloog.

Näib küll nii, et "Kriton" on parajasti just nii ebaselge, et nii teleoloogid kui deontoloogid võivad siit soovi korral tuttavaid arutlusstruktuure leida.

Ent kas see on kõige olulisem?

Sedalaadi mõtteviisi, mis vaagib ja kõrvutab alternatiivsete toimimisviisidega kaasnevaid kahjusid mitmesugustele inimestele (sealhulgas toimijale endale), puutub õiglase teo äratundmisel võib-olla asjasse, aga võib-olla ei puutu ka. Selles suhtes jääb mulje "Kritonist", nagu öeldud, ebamääraseks. Juhtumisi on Sokratese konkreetne olukord selline, kus kahjud mitmesugustele isikutele on mõlema alternatiivi puhul tõepoolest enam-vähem ühte suurusjärku. Me saaksime Sokratese mõtteviisist rohkem aimu, kui tema olukorra mõned aspektid oleksid teised: näiteks kui ta oleks poole noorem; kui tema surm väga suurel määral mõjutaks poegade saatust; kui Sokrates oleks alles hiljuti pööraselt armunud Xanthippesse; kui Xanthippe oleks midagi muud kui Sokratese õel ja kuri abikaasa; kui kõike seda ja veel muudki.

Mul ei jäänud siiski muljet, et Sokrates kainelt ja asjalikult vaagiks, millist kasu või kahju tema võimalik toimimine Ateena ühiskonnale tooks. "Kriton" mõjub kuidagi teisiti.

Niivõrd, kui Sokratest saab kujutleda kahjude rehkendajana, ei põhine tema otsus mitte inimesi tabavate kahjude kõrvutamisel, vaid arusaamisel sellest,

kuidas tema tegu mõjutab linna, seadusi, isamaad.

Tänapäeval tahaksime öelda – ta mõtleb sellest, kuidas tema otsus mõjutab ühiskonda või inimesi üleüldse.

Ent ei tundu sedamoodi, et kui Sokrates räägib linnast ja seadustest, siis ta peab silmas midagi säärast nagu ühiskond või inimesed üleüldse, või nende asjade analooge. Sokratese seadused on vist mõnes mõttes hoopis teistsugused asjad kui seadused tänapäevainimese jaoks.

Ühel hetkel toimub "Kritonis" retooriline pööre. Kriton on äsja öelnud: "Ma ei oska su küsimusele vastata, Sokrates, ma ei mõista seda." Pärast seda Sokrates Kritoniga enam suurt ei räägigi. Sokrates hakkab hoopis rääkima seadustega. Või õigupoolest rohkem seadused räägivad ja Sokrates kuulab neid.

Võib-olla võtta seda retoorilist nõksu mitte kui retoorilist nõksu? Mitte et kõnemees tahab tõrksat kuulajat veenda, tema alateadvusele mõjuda (ehkki pisut ka seda). Kui õige võtaks nii, et Sokrates tõepoolest kõnelebki seadustega. Või on juba varem ära kõnelnud, nüüd aga kirjeldab Kritonile asetleidnud kõneluse sisu.

Need seadused paistavad olevat kaudis võimukad ja valjuhäälsed olendid, kui nad põgenemismõtteid mõlgutavat Sokratest noomivad ja õiglastele tegudele üles kutsuvad. Nad paiskavad kõlavaid fraase selle kohta, et inimene pole õigupoolest muud kui seaduste ori. Isegi naisevõtmine ja lapse sigitamine ja üleüldse kõik hea inimese elus on nende teene.

Kui on käibel niisugune retoorika, kus seadused esinevad kõvahäälsete ju-

maluse-sarnaste olenditena või manitsevate lapsevanematena, siis ei saa muuhulgas välistada võimalust, et umbes nii tol ajal seadustest mõeldigi. Sokrates võis nii mõelda. Või vähemalt tunda. Olles pigem jumalate kui inimeste käetöö, sarnanevad nad ka ise natuke jumalatega. Mõnevõrra on nad justkui midagi abstraktset, mis kuulub "puhta idee" maailma. Seadused ja inimesed ei ole omavahel võrreldavad, sest nad kuuluvad eri tasapindadele. Seaduste kahjustamine on hoopis midagi muud kui inimeste kahjustamine. Seadused ja inimesed vääriwad armastamist ja austamist täiesti erineval määral.

See tähendab muuhulgas, et seadustesse puutuvat ei vaagi Sokrates niimoodi argiselt ja külmavereliselt nagu inimestesse puutuvat.

Äkki oli Sokratese ajal (kreeklaste) maailm veel nii noor, et seaduste idee oli ikka veel uudis – miski nii värske ja paljutootav, et inimene võis hingepõhjani, kõigi oma lootustega, selle idee külge klammerduda. Nii nagu nõukogude võim – inimeste oma võim – oli kunagi paljude jaoks uus võimas puhas idee. "Kõik hea, mis üldse on, tuleb seadustest." Või: "Kõik hea, mis üldse on, tuleb nõukogude võimust."

Kuid see on siiski kahtlane, kas kreeklaste ühiskond võis Sokratese ajal enam nii noor ja reibas olla. Pigem on tõenäoline, et "Kritoni" seadusi ülistav retoorika peegeldab mingit Sokratese spetsiifilist ettekujutust, tema enda priivatset vahekorda seadustega.

Tänapäevainimese jaoks on seadused üks inimeste paljudest väljamõeldistest, sama sorti asi nagu tolmuimejad, rakeetid ja bestsellerid. Seadustesse suhtutak-

se liigse pieteeditundeta, pigem arvestavalt kui austusega. Seadused reguleerivad elu ja rajavad seal teatava korra, mis mõnes mõttes on päris mugav. Näiteks kurjategija saab oma kuritegelikke ettevõtmisi hästi planeerida, sest tal on täpselt teada, milline karistus millise teo eest kehtib. Ta ei pea vaevlema teadmatuses selle üle, mis saab siis, kui üritus nurjub.

Inimesed on praeguseks seadustest vist üsna tüdinud. Kui võtta näiteks fakt, kui sageli on filmilinal peategelaseks inimeste ja seaduste vahendaja. Nagu näiteks komissar Maigret. Süütuute ja süüdi olevate tegelaste ning vaatajate austus ning sümpaatiat kuulub targale – seaduste-eelsele ja seadustevälisele – kohtumõistjale, kes omal äranägemisel otsustab, keda anda seaduste kätte ja keda mitte. Ja keda nii mõnigi kord pärast seda, kui ta on otsustanud süüdlase päriskohtu ette toimetada, jääb kiusama mõte, *kas ta seadust austades ei sooritanud mitte ebaõiglast tegu*.

Üks põhiline võimalus kriminaalse koega filmi vaatajat sügavamalt mõjutada on rajada sündmustik dilemmale: inimlikud huvid *contra* seaduste austamine. Huvitav kurjategija on ikka see, kellel on mõni väga hea põhjus seadusi mitte austada. Või keda saatus on seadnud olukorda, kus alternatiivid on säärased, mis teevad võimatuks mitte sooritada ebaõiglast tegu, valida on ainult eri liiki ebaõigluste vahel.

Dilemma "inimlikud huvid *contra* seaduste austamine" võiks äkki olla see, millest "Kritoniski" juttu. Ja seda küsimust vaagiv arutlus võiks praeguselegi lugejale huvi pakkuda. Kuid "Kritonis"

vist siiski pole sellest juttu.

Sokratesel ei näi olevat selliseid inimlikke huvisid, mida võiks eelistada seaduste austamisele. Kas tal pole neid *enam* või pole tal neil üldse kunagi olnudki? Kas ta on äkki alati austanud ja armastanud mingit mitte-päris-maist sfääri (teispoolust?) rohkem kui tavalist elu?

Tundub igatahes, et kõnealuse dilemma kohta saab midagi huvitavat öelda ainult see, kellel on olemas *nii* inimlikud huvid *kui* kalduvus seadusi üldiselt austada. Kui seda esimest, inimlikke huvisid, pole, siis pole ka dilemmat, pole probleemi, mida arutada. Ja "Kritoni" puhul jääb tõesti mulje, et Sokratese jaoks tõelist *probleemi* ei ole. Arutlus küll toimub (ei tea miks?), kuid asi on otsustatud enne arutlemist ja väljaspool seda.

Kriton ei suuda mõista, miks Sokrates ei taha põgeneda. Ja Sokrates räägib talle, et seadused ütlesid Sokratesele, et Sokrates peab seadusi austama.

Võib-olla on see puhas allegooria. Võib-olla konsulteeris Sokrates oma sisehäält. Aga kui suur on võimalus, et Sokratese mõtlemine oli (osal) seda laadi, et ta võis vajaduse korral tõsimeeli pidada mõttes nõu teispoolusega ja selle mõningate asukatega?

"Kritoni" esimene pool tundub oma olemuselt ratsionaalne – üpris kaine inimlik arutlemine selle üle, millest tuleks lähtuda, mida tuleks arvestada. Tegevus, mis sarnaneb tänapäevase analüüsimisega. Teine osa on irratsionaalne. Seaduste kõnevoor Sokratesega on

väga pikk. Miks ta nii pikk on? Kui kogu asi oleks selles, et Sokrates on mõistuslik olend, kes peab mõistlikuks reeglit "seadusi tuleb alati austada", miks selle reegli peale nii palju aega ja ruumi kulub? Sokrates vist teab, et argument lonkab. Kritonit tuleb veenda ilusate pikkade lausetega, mitte loogikaga. Kuid kui argument lonkab, kas on siis usutav, et Sokrates rajab oma surmaotsuse lonkavale argumentile?

Nii või teisiti, igal juhul oleks huvitav teada, kes täpselt on Sokratese jaoks Zeus, Hades ja "meie vennad Hadese seadused". Mismoodi ta mõtleb ja tunneb, kui ütleb "jumalate nimel" või "ma kuulen seadusi endaga kõnelemas"? Kui suur osa üldse on tema mõtlemises ratsionaalsel arutlusel ja kui suur osa religioosel, mütoloogilisel, maagilisel? Seesugused küsimused peavad vist paratamatult jääma vastuseta. Väidetavasti pidas keskmine kreeklane Sokratese ajajärgul kohaseks täita usutavasid, kuid sellele vastav mentaalsus puudus.¹ Kuid Sokrates polnud keskmine kreeklane.

Ent küllalt küsimustest ja oletustest. Võiks vaadata, kuidas sobib "Kritonist" kujunenud subjektiivne mulje kontseptsiooniga, mis on esitatud Andreas Patzeri pikemas artiklis Sokratesest.²

A. Patzeri arvates on Platoni varaste dialoogide (mille hulka kuulub ka "Kriton") põhjal kõige rohkem lootust (kui üldse) tabada ajaloolise Sokratese olemust. Olles kõigepealt seda arvamust üksikasjalikult põhjendanud, esitab ta oma ettekujutuse Sokratesest.

1 Antiigileksikon. Tallinn, 1975, lk 479.

2 A. P a t z e r, Sokrates. *Akadeemia* 1994, nr 1–2.

"Sokrates avastas esimesena, et inimesel puudub see teadmine hüvest, mis ainsana tagab õige toimimise. Ta arendas välja erilise küsimisviisi, elenktika, mille suunitlus on peamiselt praktiline ja pedagoogiline: elenktika sihiks on eeskätt väärarvamuste kummutamine ja lammutamine, mitte positiivne tunnetus. Elenktika ei pea silmas mitte suvalisi eesmärke, vaid on rangelt suunatud voo­rusele, taotleb hüve tunnetamist. Sokrates uskus, et hüve kohta peaks teadmine olema olema, ja püüdis selle poole kogu jõust, kuid ei leidnud seda. Ta suutis paljastada inimese näivteadmist, kuid see teostus omaenda teadmatust teadvustades."

Subjektiiivne mulje "Kritonist" sobib ja ei sobi ka selle kontseptsiooniga. Sobib selles osas, et küsimus hüvest või õiglasest teost on küll silmanähtavalt Sokratese peamine huvi. Ei saa olla kahtlust selles, mis asi on Sokratesele tähtis. Ei sobi aga selles osas, et "Kritonist" esitatud vestlus ei tundu hästi vastavat elenktilise küsimisviisi iseloomustusele. Ei tundu üldse, et Sokratese eesmärk oleks siin peaaegjalikult lammutav või kritiseeriv; et ta tegeleks näivteadmise paljastamisega või omaenda teadmatuse teadvustamisega. Pigem näib Sokrates katsuvat põhjendada või kirjeldada oma mõttekäiku ühes konkreet­ses küsimuses, mille suhtes tal on kindel seisukoht. Kui raske olekski taibata, milline tema mõttekäik täpselt on, siiski tundub see selgelt olevat pigem positiivne, midagi kinnitav ja kaitsev kui kriitiline või skeptiline.

Kuid kõnealuses artiklis on mõned

kohad, mis tõepoolest ajendavad oma subjektiivset muljet mingis olulises mõttes ümber tegema: "Ta ei olevat kogu oma elu midagi muud teinud kui ateenlasi veennud "voo­ruse eest hoolt kandma".¹

Sokrates ei seadnud enesele vist päris sama ülesannet mis nüüdisaegne filosoof. Tänapäeva moraalfilosoof, keda samuti võib huvitada küsimus hüvest, tundub eesmärgina silmas pidavat ikkagi mingisugust akadeemilisele filosoofilisele maailmale suunatud lihvitud *arutlust* õigest teost. Sokratese eesmärk võis olla praktilisem ja pedagoogilisem: inimesi veenda, et nad ei tea (veel), mis on õige tegu; mõjutada neid õigest teost mõtlema; veenda neid, et nad teeksid õiglasid tegusid, niivõrd kui viimaseid on võimalik ära tunda. Lõppkokkuvõttes on Sokratese eesmärgiks tegu, mitte arutlus õigest teost.

Mis asi on õiglane tegu üleüldse, seda Sokrates ei tea. Missugune on antud olukorras õiglane tegu Sokratese jaoks, ka see pole silmanähtav. Kuid see-eest on Sokratesel alust uskuda, et tema hukkamine tuntakse enamiku mõistlike ateenlaste poolt ära kui silmanähtavalt ebaõiglane tegu. Niisiis pole teada, mis on õiglane tegu Sokratese jaoks; kuid on teada, mis on ebaõiglane tegu Ateenal valitsejate jaoks.

On tõesti tõi, et paljudel konkreetsetel juhtudel ei ole mingit raskust õiglase või ebaõiglase teo äratundmisega. Nähtavasti ei saa kunagi olema mingit kahtlust, et näiteks laste ja vanainimeste piinamine või tapmine on ebaõige tegu. Lihtsalt ei ole alust uskuda, et iial või-

¹ Akadeemia 1994, nr 2, lk 297.

daks kokku leppida sellise õigsuskriteeriumi suhtes, mille kohaselt need teod ei ole ebaõiged.

Ja seega, et veel üks viimane kord veenda ateenslasi "vooruse eest hoolt kandma", laseb Sokrates neil olla tunnistajaks, kuidas ebamääraste süüdis-

tuste alusel tapetakse kõrges eas ja lugupeetud kodanik. Selle kohta peab vist ütlema, et Sokrates polnud niivõrd filosoof (selle sõna tänapäevases tähenduses) kui teoinimene, kes viimase hetkeni pidas silmas eesmärki, millele ta oma elu oli pühendanud.

INTERVJUU

INTERVJUU DANIEL C. DENNETTIGA

Raske oli sobitada seda pilti, mis mul oli Daniel Dennettist kui vankumatust vaimufilosoofist, visast ja õpetatud väitlejast ning meie hubaste illusioonide vaidlustajast, tolle põlvpükstes mehega, kes tuli mind tervitama oma eelmisel sajandil ehitatud taluhäärberi trepile. Ta kasvatab kaht siga, teeb kodus õunasiidrit ja loodab sügisel aiast hea marja-saagi koguda. Enne kui asume arutlema elu tekkimise ja teadvuse olemuse üle, teeme ta valdustes traktoriga tiiru. Räägime ta kaugetest sugulastest ja ta õpetab mulle mõned talupidamisnõupid, mis ta on siin veedetud kahekümne nelja suvega omandanud.

Tegelikult pole siin mingit paradoksi. Võib-olla just maalähedus ongi üks põhjusi, miks Dennetti raamatud nagu "Äraseletatud teadvus" ja "Darwini ohtlik idee" on küündinud välja ülikoolifilosoofia kitsast ringist. Sõna "filosoofia"

võib viia mõtted läbitungimatule kirjutamisstiilile ja elukaugetele argumentidele, kuid Dennetti tööd hoiduvad filosoofiatekstidele iseloomulikust tüütust formaalsest loogikast ja tehnilisest žargoonist. Ta teeb oma abstraktsed mõtted vaimu loomusest ja evolutsiooniprotsessist elavaks ja arusaadavaks tõestisündinud anekdootide ja kergesti korratavate mõtteeksperimentide abil. Ei pea omama doktorikraadi, et ta mõtteid jälgida. Kuigi teda huvitab kõige rohkem, kuidas kolleegid ta raamatuid vastu võtavad, meeldib talle kuulata ka keskkooliõpilaste, hambaarstide ja autoparandajate arvamusi. Üks saksa kunstnik kasutas üht "Äraseletatud teadvuses" esitatud mõtteeksperimenti kunstiteose loomiseks.

55aastane Daniel Dennett on hariduse saanud Harvardis ja Oxfordis ning töötab 1971. aastast Tufts University's. Aastate jooksul on ta saanud kõige kompromissitum ja sõnaosavam materialistliku vaimufilosoofia eestkõneleja. Dennetti ja teiste materialistide järgi te-

Tõlgitud ajakirjast: OMNI. Sügis 1995, lk 119-124.

kib vaim – kõik see, millest koosneb "mina", mu mõtted, tunded, ulmad ja soovid – täielikult füüsilisest ajutegevusest. Pole olemas mingeid eeterlikke vaimu ega surematut hinge, vaid ainult kõrvadevaheline mateeria.

Et seletada, miks minadel pole tarvis hinge, on Dennett võtnud briti zooloogilt Richard Dawkinsilt üle meemi mõiste. Lühidalt öeldes võib meem olla igasugune kultuuriline üksus, inimeselt inimesele edasiantav idee – nt ratta, riietekandmise, male või korvpalli idee, mõni kõnekäänd või viisjupp. Meemid sarnanevad geenidega selle poolest, et nad paljunevad ja muteeruvad aja jookul. Meemid teevad kultuuri evolutsioneerivaks süsteemiks. Need meemid, millega me aju on nakatunud, aitavad meil moodustada "ennast". "Mina" on kultuuriline artefakt, meemide omandamise saadus. Ka "mina" ideed ennast tuleks pidada meemiks.

Pole ime, et see kõlab üsna karmilt ja – materialistlikult. Sellegipoolest ei tee rahulik enesekindel ja sõbralik Dennett oma veendumustes mingeid järeleandmisi. "Darwini ohtlikus idees" ütleb ta ühemõtteliselt, et evolutsioon on "sama kindel teaduslik tõsiasi nagu see, et maakera on ümmargune". Ta on üsna kannatamatu nende suhtes, kes pooldavad vaimukeskset (mind-first) kosmoloogiat, milles materiaalne maailm tekib kas meie, Jumala või kellegi muu "teadvusest". Samuti ei talu ta kreatsioonistlike uskumuste põhjenduseks toodavaid ebaloogilisi väänutusi.

"Darwini ohtlikus idees" pistab ta rinda evolutsionist Stephen Jay Gouldi, matemaatilise füüsiku Roger Penrose'i, keeleteadlase Noam Chomsky ning pal-

jude filosoofidega. Enamasti on tegu viisaka professionaalse eriarvamusega, kuid teisel on ta kriitikas kuulda isiklikku tooni. Dennett mõnab, et ta on "hulga inimeste suhtes karm olnud, kuid ma arvan, et neist enamikku saab klasifitseerida demagoogideks. Kui ma midagi järelestan, siis seda, kui väga mõjukas, karismaatiline ja särav inimene laskub oma vastase tahtliku karkeerimiseni. See on mulle nagu punane rätt".

Pole siis ime, et ta on kogunud endale vaenlasi neuroteaduses, keeleteaduses, bioloogias ning mõistagi filosoofias. Mõned Dennetti kriitikud arvavad, et ta eklektilisus on piisav põhjus tema argumentide ignoreerimiseks, väites, et ainult spetsialist saab teatud valdkonnas tehtud uurimust õigesti hinnata ja kommenteerida. Kuid Dennetti ja ta mõttekaaslaste jaoks võib ainult sünteetiline lähenemine anda lootust elu ja teadvuse tekkimise suurtele küsimustele silma vaadata. "Tuleb olla kartmatu," ütleb ta. See sõna sobibki kõige paremini iseloomustama meest, kes on pannud ühele oma raamatule pealkirjaks "Äraseletatud teadvus".

Robert K. J. Killheffer

Kuidas teie kolleegid reageerisid "Äraseletatud teadvusele"?

Üldiselt olen ma meelitatud, sest seda raamatut võeti väga tõsiselt – peaaegu kõik tundsid end kohustatuna selle suhtes mingi seisukoha võtma. Üheks äärmuseks on inimesed, kes mu üllatuseks ja nõrdimuseks pole suutnud tõsiselt võtta raamatu radikaalset väljakutset. Nad mõtleavad: hea küll, aga see lihtsalt

ei saa nõndaviisi olla. Filosoof Ned Block on üks neist, kellele pole kohale jõudnud võimalus, et mul on ehk tõesti õigus. Ja paljud teisedki on raamatu sõnumit enda jaoks liiga radikaalseks pidanud. Kena kogemus oli paljude neuroteadlaste reaktsioon: "Ma olen pidanud ennast tubliks materialistiks, kuni sa näitasid, kuivõrd kontraintuitiivne materialism tegelikult on. Nüüd, kus ma mõistan, mille ma pean oma maailmavaatest välja viskama, et olla tubli materialist, näib dualism minu jaoks pisut etem."

See meeldib mulle, sest ma tahtsingi näidata, et materialism pole niisugune lihtne ja intuitiivne arusaam, et "vaimongi aju". Nad püüavad probleemidele sirgjoonelisemalt läheneda kui päris materialistid, sest nad klammerduvad kartesiaanliku materialismi külge. Nad on heitnud kõrvale interaktsionismi ehk vaimu-keha dualismi, kuid jätnud alles koha – ajus asuva juhtimiskeskuse –, kus too interaktsioon toimuma peaks ja mida ma nimetan "kartesiaanlikuks teatriks". Oh jeerum, kui ägedalt on seda seisukohta küll kaitstud. Ja see vastongi mu raamatu retseptiooni kõige põnevam aspekt. Mõned teadlased on aga osutanud, kuidas nende tulemusi saaks kasutada minu vaadete toetamiseks ja laiendamiseks. Rod Brooks Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist on öelnud: "Meie arvates on su teadvusekäsitlus õige ja me proovime seda mõne roboti peal modelleerida." See on vägev! On tunne, nagu ulatataks sulle Aladdini lamp.

Milline peaks olema filosoofia ja neuroteaduse vahekord?

Suurem osa vaimufilosoofias tehtust on kognitiivse ja neuroteaduse jaoks üsna kasutu. Selles toimub palju sisevõitlust, mis ei lähe teistele distsipliinidele korda. Kuid kui käsitleda vaimufilosoofiat kui üht teadusfilosoofia haru, mille mõte on teaduses esilekerkivate kontseptuaalsete probleemide selgitamine, siis on see küll neuroteadlastele oluline, sest nad näevad nüüd, kuidas minu argumentid ja analüüsid aitavad neil vältida eksiteid. Muidugi valitseb neuroteaduses veel tugev teooriavastane eelarvamus. Veel praegugi ähvardab neuroteadlasi, kes laboratooriumis käsi ei määri, oht, et neid ei võeta tõsiselt.

Kas Roger Penrose'i etteheited tehisintellektile põhinevad samasugusel eelarvamusel?

Tema puhul on tegu väga eripärase väärkäsitusega. Ta on võtnud pähe, et see, mida matemaatikud nimetavad algoritmiks, on seesama, mida tehisintellekti tegijad algoritmiks nimetavad, kuid see pole tõsi. Kui matemaatikute moodi mõelda, siis on algoritm lõpulejõudev Turingi masin, mis tõenäoliselt sooritab teatud ülesande – sarja käskusid, mis arvutavad teatud funktsiooni. Kui seda silmas pidada, siis pole tehisintellekti mehed kunagi algoritmidega tegelema. Tehisintellekti uurijad nimetavad algoritmiks hulka käskusid, mida saab pimesi järgida, kuid millel ei pruugi olla mingit eesmärki, spetsiifilist otstarvet või sihti. Seega on Penrose'i raamatu "Keisri uus vaim" põhiteravik valesti sihitud.

Elmisel kevadel oli meil võimalus pidada maha debatt Dartmouthis, kus ta esitles peatükke oma uuest raamatust

"Shadows of the Mind" ("Vaimuvarjud") ja mina esitlesin katkendeid Penrose'ile pühendatud peatükist raamatus "Darwini ohtlik idee". Kuigi Penrose on nüüdseks taibanud, et tegu pole tema argumentatsiooni pisiveaga, vaid suure lüngaga, pole ta sellele tõsiasjale siiski veel silma vaadanud. Ta pole oma seisukohta suutnud täpselt formuleerida, kuid on mõistnud, et siin on tegu suurema probleemiga, kui ta varem oli arvanud.

Mida arvate Penrose'i oletusest, et olulised kvantmehhaabilised efektid toimuvad neuronites paiknevates mikrotorudes, mis on nii pisikesed, et ühe elektroni käitumine võib neile avaldada tugevat mõju? Ja et need kvantefektid, nagu näiteks mitmete tõenäosusseisundite samaaegne olemasolu ühe osakese jaoks, võivad kuidagi olla teadvuse tekkepõhjuseks?

Mikrotorud on Stuart Hameroffi idee. Ma sain hea sissejuhatuse mikrotorudesse Stuartilt ja Rogerilt kaks aastat tagasi Lapimaal toimunud seminaril, kus olid põhjapõdrad, kesköine päike ja puha. Ühest küljest oli Penrose'il õigus, kui ta taipas, et "Keisri uues vaimus" sisalduv neuroteadus on kehv ja visandlik ja ta peab leidma mingi teadvusoperatsioonide baasi, kui ta tahab seda argumentatsiooniliini jätkata. Ma arvan, et Hameroffi ideed on parimal juhul kahtlased ja Penrose ei peaks sellele vankrile istuma. Kuid paraku on ta nende suhtes suureks entusiastiks muutunud. Kui te otsite närvisüsteemis kvantefektide võimendumist, siis võite muidugi hakata pihta neurotorudest. Kuid Hameroffi väited on jahmatavalt

segased.

Te peate silmas oletust, et kvantefektide pärsitus mikrotorudes põhjustab anesteesia puhul teadvusetuse?

Ma küsisin Hameroffilt, kas ta anestezioloogina on kunagi osalenud eemaldatud jäseme tagasiõblemises. Ta ei olnud. Ja ma ütlesin: "Kui ma sind õieti mõistan, siis vastavalt sinu teadvusteooriale pead sa eemaldatud jäseme enne tagasiõblemist kõigepealt tuimestama. Sest selles on ju paras ports mikrotorusid ja kui teadvus sõltub mikrotorudes toimuvast, siis see käsi tunneb valu enne tagasikinnitamist." Mu mulje oli, et ta ei olnud kunagi selle peale tulnud – tal polnud mulle head vastust.

Kas mingit sorti kvantefektide võimendumine on üldse teadvuse teaduslikuks seletamiseks oluline?

1984. aasta raamatus "Elbow Room" arutasin küsimuse üle, kas kvantmehhaaniline juhuslikkus on vaba tahte jaoks vajalik. Teoreetiliselt on neid asju üsna kerge seostada, kuid ma väitsin, et keegi pole veel näidanud, et see on vajalik. Näiteks võib palju lihtsamini hakkama saada makroskoopilise tasandi pseudojuhuslikkusega, kui tuua mängu mingi arvugeneraator, mis viskab täringut, kui tarvis. Pseudojuhuslikkus annab sulle kogu selle võimsuse, mida pakub kvantjuhuslikkus. Kui soovite juhuslikkust, võite selle närvisüsteemi installeerida. Kuid mida see teile annab? On võimalik, et molekulaartasandi arvutused on olulised, kuid keegi pole seda suutnud põhjendada. Penrose arvab, et tema on, sest ta on näidanud, et inimmatemaatika võib teha seda, mi-

da Turingi masin ei suuda, ja see seab tema meelest materialisti teatud dilemma ette: me kas peame olema avameelised dualistid või meil tuleb teha füüsikas revolutsioon. Kuid ta argument on puudulik ja ta pole andnud ühtki põhjendust, miks me peaksime mängu tooma kvantfüüsika.

Kas Penrose ei suuda tõesti seedita sirgjoonelist, pehmendamata materialismi?

Penrose'il on tarvis taevakonksu, *deus ex machinat*, midagi, mis ei alluks mehhanitsismile, teadvusetutele algoritmilistele protsessidele. Darwin annab mõista, et kogu looduslikku korraldust saab seletada mehhanismide abil – mida ma nimetan "kraanadeks" –, nii et üks darwinistlik algoritmiline protsess kuhjub teise otsa. Minu meelest on see kõige parem ja ilusam idee, millega ma olen kunagi kokku puutunud.

Kas te mõtlete kraanade all komplekssemaid vahemehhanisme, mis täies kooskõlas darwinistliku protsessiga aitavad edasi viia evolutsioonilisi muutusi?

Just nii. Kuid teiste meelest on see mõte rõhuv ja nad on kogu aeg püüdnud otsida mõnd kuristikku, mida ei saa kraanade ehk pelkade mehhanismide abil ületada, vaid mille ületamiseks on tarvis taevakonksu, mis aitaks sind edasi järgmisele tasandile. Kui Noam Chomsky tõrgub vastu keeleorgani evolutsioonilise arengu teooriale, siis ta tahab vist, et selle asemel oleks mingi taevakonks, Jumala kingitus, mis eraldaks meid muust mehhanilisest loodust ja mida ei saaks seletada lihtlabase mehha-

nitsismi terminites. Penrose ütleb otse välja, et teda riivab tehisintellekti idee ja sestap ta soovib näidata, et tehisintellektiteadusel ei saa olla õigus. Piinlik öelda, aga ma ei osanud kohe algul siduda seda soovi tema avalikult väljendatud kahtlusega loodusliku valiku darwinliku teooria suhtes. Siis ma taipasin, et ta ju lausa peab olema evolutsiooni suhtes skeptik, sest tehisintellektiteadus ja evolutsiooniteooria räägivad üht ja sedasama lugu erinevas ajamõõdukus. Loodusliku valiku teooria ütleb, et me põlvneme robotitest, pisikestest makromolekulaarsetest robotitest, ja et me koosneme robotitest. Ja sedasama räägib ka tehisintellekt. Olla skeptiline tugeva tehisintellektiteooria suhtes ja seda evolutsiooni suhtes mitte olla tähendab uskuda, et kuigi me põlvneme robotite sugupuust, juhtus ühel hetkel – karpauh! – midagi imelist ja me lakasime olemast lihtsalt üks robotite kogum.

Oma uues raamatus te pistate rinda ühe teise populaarse teadlasega, Stephen Jay Gouldiga. Mida on teil tema vaadetele ette heita?

Steve on olnud tubli ründama arusaama globaalsest progressist ja evolutsiooni eesmärgipärasusest. Kuid neid arusaamu pole evolutsionistid kunagi jaganudki: see on vulgaarne vaade evolutsioonile ja sellisena väga tobe. Ükski asjatundja ei jaga niisugust evolutsioonikäsitlust ju niikuinii.

Seega te olete Gouldi retoorika vastu, kui ta püüab oma vaadet esitada revolutsioonilisena?

Tõepoolest, ta on näiteks esitlenud

raamatut "Wonderful Life" millenagi, mis peaks raputama bioloogide establishmenti. Kui ta tahab öelda, et paljud inimesed väljaspool bioloogiat kipuvad arvama, et kuna me oleme üks evolutsiooni lõpp-produkte, siis pidigi see protsess meid produtseerima – siis tal on õigus: niisugune vaade on väär. Kuid ma ei tea pärast Darwinit tõsiseltvõetavaid teadlasi, kes oleksid samamoodi arvanud.

Niisiis on arusaam evolutsioonist kui eesmärgipärasest protsessist vale?

Globaalses mõotkavas on alati ekslik rääkida progressist – lõppude lõpuks me võime end ju hommepäev õhku lasta ja siis ei tunduks kogu eelnenu kuidagi progressina. Kuid lühemates ajamastaapides leidub progressi. Muidugi on progressi ka evolutsioonis. Mäkkeronimist esineb mitmes mõotkavas, mitmes dimensioonis kogu aeg. Ja seda tuleb ette ka kultuuris.

Mõned ei usu, et mul pole Steve Gouldi kui inimese vastu midagi. Tegelikult ma vastustan seda kahetsusväärsest menukat müüti, mida ta on esitanud ja mida tuleks minu meelest revideerida. Ma olen püüdnud Steve'ile jätta nii palju ruumi kui võimalik ütlemiseks: "Oh, tänan sind, Dan, ma ei näinud ette, et mu retoorikal võib olla ka niisuguseid ebameeldivaid tagajärgi." Kuid siiani pole ta midagi niisugust öelnud. Mõni aasta tagasi korraldas mu kirjastusagent John Brockman ühise lõunasöögi, kuhu oli kutsutud ka tehisintellekti mees Danny Hill. See oli kohutavalt pingeline.

Ma püüdsin Steve'ile seletada oma kraana ja taevakonksu eristust ning

määratleda, mis vahe on heal ja aplal reduktsionismil. Head reduktsionistid arvavad, et me saame hakkama ilma ühegi taevakonksuta; aplad reduktsionistid arvavad, et me saame hakkama isegi ilma kraanadeta. Siis ma panin ette, et me ju oleme samal arvamusel vähemalt ühes asjas: me oleme vähemalt head reduktsionistid. Danny oli sellega päri, kuid Steve mitte. Taevakonksudeta läbiajamine oli tema jaoks mehhanistslik reduktsionism, mis talle ei meeldinud.

Miks peavad teadlased nagu Gould ja Penrose Darwini mudelit nii rusuvaks?

Üks põhjus on peidetud teaduslikku üritusse endasse. Kui teadlased eksperimenteerivad, siis nad eeldavad, et nad on sõltumatud, väljaspool uuritavaid nähtusi. Freeman Dyson osutab raamatus "Disturbing the Universe", et teadlane häirib universumit, nägemaks, mis juhtub. Selleks tuleb mõelda iseendast kui kellestki, kes asub väljaspool universumit. Kui eksperimentaator on osa universumi koest, siis võib see olla vaid illusioon, et sa võid "objektiivselt" universumit häirida – pigem on tegu sellega, et üks universumi osa häirib teist.

Mina ei näe siin formaalset vasturääkivust. Vastasel korral vajuks kogu teadus kokku. Tegemist on lähenemisega, idealisatsiooniga, kuid sellisega, mis on teadusliku meetodi tuumaks. Soov, et see idealisatsioon oleks tähttäheleline tõde, võib toita meie soovi, et meid ei käsitataks mehhanismidena. Paljudele inimestele meeldib mängida niisugust geograafilist mängu: nad loobuvad varvastest, jalgadest, immuunsussüsteemist, metabolismist ja leiavad viimase

varjupaiga oma ajus – ainsas kohas, mis on veel oluline. Kõik ülejäänud las olla mehhanism, kuid *palun* jätke teadvus sellest välja.

Miks on Darwini idee ohtlik? Ja kelle jaoks?

See on ohtlik nende jaoks, kes on pannud kõik mängu, et jääks domineerima nägemus universumi toimimisest, mis seaks vaimu esikohale. See on nende jaoks ohtlik, sest tegu on teadusega – sellesama teadusega, mis ehitab sildu, millest nad üle sõidavad, ja teeb võimalikuks televisiooni, mida nad vaatavad. Seesama teadus, mis on sama objektiivne ja usaldusväärne, näitab, et protsessid, millel nende meelest peab olema jumalik seletus, ei vajagi seda.

Inimesed, kes arvasid ekslikult, et eetika ja moraal sõltub sellest vaimukesksest maailmapildist, avastavad, et kogu nende elukäsitlus on ümber pööratud. See on ohtlik, sest see raputab. Niisuguse maailmavaate ja darwinistliku vaate vahel on tõeline konflikt. Ma tahan ainult öelda, et kõik see, mida inimesed peavad oma traditsioonilises maailmavaates kalliks – ja kõik see, mis on selle maailmavaate puhul oluline – jääb mugaandatud kujul alles ka darwinistlikus vaates. Selleski on küllalt tähendust, moraalsust, armastust ja vihkamist – kõigil sellel, mis on meie jaoks suur ja tähtis, on variant, mis jääb alles veelgi tervemal kujul.

Mis oleks darwinlikus maailmavaates moraalil puhul teisiti?

Võtame näiteks abordi. Kõik on seda meelt, et kusagile tuleb tõmmata vahejoon. See pole ideoloogiline, vaid prak-

tiline küsimus. Traditsionalist arvab, et on olemas mingi looduslik jõnk, otsustav eristus, mis määrab ära selle piiri. Darwin näitab, et looduses pole sedasorti jõnkse. Ükskõik, millise otsuse me ka vastu ei võtaks, jääb see teatud määral meelevaldseks. See ei tähenda, et see otsus oleks alusetu. See on nagu seadus, mis ütleb, et juhiluba ei saa enne 16- või 18-aastaseks saamist. Igaüks saab aru, et see on meelevaldne, kuid inimesed ei vähkre unetuna voodis, vaevates pead niisuguse ebaõigluse üle, sest nad mõistavad, et tegu on meelevaldse otsusega. Leidub ka häid moraalseid põhjendusi piirjoone tõmbamiseks ja kellelgi ei maksaks arvata, et mingid avastatavad faktid lahendaksid selle probleemi paremini. See joon tuleb tõmmata niihästi abordi kui meditsiinilise surmadefinitsiooni puhul. Darwinism näitab, et lootus mingi põhimõttelisema piirjoone järele on asjatu.

Kas niisuguses vastupanus ei ilmne teatud laiskus, soov mitte teha rasket otsustamise tööd?

Ma ei nimetaks seda laiskuseks, vaid pigem vastumeelsuseks põhjendamatu näiva otsuse suhtes. Nad ei taha loobuda seisukohast, et käitumisreeglid on antud kusagilt kõrgemalt. Kümme käsku, islami seadus, talmud oleksid asjakohased näited. Inimestel on hirm olla ära lõigatud neist traditsioonilistest ankrutest.

Kuid tõelised vastuolud vaikitakse tihti maha ja enamasti heade kavatsustega. On tavaks olla liiga salliv evolutsiooni mis tahes udupäise ja konformistliku tõlgendamise suhtes. Mõned ütlevad, et evolutsioon ei olegi al-

laneelamiseks nii kibe pill. Mina ütleksin, et see on küll kibe pill, kuid neelake sellegipoolest.

Mõne silmis on teie positsioon ateistlik. Kas te määratlete end sellena?

Pigem kaldun ma panteismi poole. "Darwini ohtliku idee" lõpul ütlen ma: vaadake, see imeline ainulaadne fantastiline maailm ise lõi ennast eimillestki, ja selles peitubki pühadus. See pole sedasorti ateism, mis ei pea midagi pühaks; see pole nihilism, kuid igas muus suhtes on tegu ateismiga.

Kuid mida arvata neist eemaletõukavatest eesmärkidest, mille teenistusse on aastate jooksul Darwini ideid rakendatud: rassism, fašism?

Sotsiaalne darwinism, eugenika, natsism ... Kahtlemata on darwinism innustanud mõningaid hukatuslikke ja jõledaid ühiskondlikke liikumisi ja poliitilisi doktriine. Kuid seda on teinud ka platonism ja Einsteini relatiivsusteooria, ehkki mitte nii hullusti. Darwini idee on nii kütkestav. Väga lihtne on luua sellest odav versioon ja kujutada siis ette, et teadus on su valesimõistetud ideedele oma õnnistuse andnud. Piinlik öelda, et ma ka ise olen olnud sisse võetud mõningatest halbadest argumentidest, ent siis ärganud hüüdes: appi, kuidas ma võisin nende õnge minna! Need on kavalad ideed ja nad näivad otsekui teatava hea või halva entusiasmi tarvis loodud.

Kuidas hoiduda säärastest lõksudest?

Kõigepealt peame mõtlema, mis on oluline ja miks. Vähesed on nõus B. F. Skinneriga, et kultuuri püsimajäämine

selle praegusel kujul on kõige lõppeesmärk. Enamik meist arvab, et me ei peakski proovima määratleda *summum bonumit*, ülimat hüve kõikide aegade ja inimeste tarvis. Me peaksime küsima: mis näib olevat kõige olulisem ja ka jäävat kõige olulisemaks enamiku jaoks meist nii kaua, kui oskame ette näha? Kui juhtub nii, et poole miljoni aasta pärast ei hooli meie järglased mitte põrmugi vabadusest, kunstist või armastusest ... hm, siis on ju hea, et me ei toonud praegu kohutavaid ohvreid selle nimel, et nad võiksid nautida vabadust, kunsti või armastust. Oleks jultumus arvata, et see, mis läheb meile praegu kõige rohkem korda, läheks alati kõige rohkem korda igapäevale ja igavesi.

Nüüsi ei määratle darwinlikud ideed mingeid väärtusi. See jääb meie enda teha.

Just nii ja ma usun, et see on sõnum, mille suhtes me oleme Gouldiga ühel meelel. Sotsiaalne darwinism oli nii hukatuslik ja populaar-sotsiobioloogia on nii vastik sellepärast, et nad teevad elementaarse vea, oletades, et meid tänaseni kandnud protsessi implitsiitset väärtust saab ekstrapoleerida ka tulevikku.

Kas darwinlikust teooriast võiks olla kasu ka humanitaarteadustele?

Minu pooljuhusliku mulje järgi on kirjanduskriitikud taibanud, kui mõttekas on loobuda kartesiaanlikust vaimu- ja autorikesksest vaatest. Sest mida dekonstruktsioon ja jutt autori surmast siis muud öelda tahab? Nad on aru saanud, mille eest pageda. Kuid oh tae-

vas, nad on jooksnud korraga kõikvõimalikesse suundadesse ja seega on kirjanduskriitikas praegu väsitavalt palju igasugust postmodernistlikku ja relativistlikku möga.

Kunagi ma arvasin, et tõde DNA kohta osutub palju "dekonstruktsionistlikumaks", kui ta tegelikult on. Ka paljud bioloogid arvasid, et kontekst määrab ära DNA väljenduse ja seega on väga vähe võimalust liikidevaheliseks "tõlkeks". Igal liigil oleks siis justkui oma DNA ideolekt, oma tekstuaalne traditsioon. Kuid tegelikult paistavad asjad teistmoodi. Kui te siirdate pimedas helendamise geenid jaaniussist taimedesse, siis need hakkavad pimedas helendama! Ja see on täiesti antidestruktsionistlik fakt. See on umbes nagu võtta üks lause "Gilgamešist" ja asetada see Saul Bellow' romaani ning see tähendaks seal sedasama.

DNast oleme õppinud, et kuigi põhimõtteliselt on olemas see täielik kontekstuaalsus ja kõik sõltub lugejast, siis praktikas siiski kõik temast ei sõltu. Sest tegemist on tohutute piirangutega nagu krüptograafiaski. Krüptograafid on alati teadnud, et kui te olete teatud tüki teksti dekodeerinud, siis on dekodeerimine juba tehtud. Ja seesama põhimõte kehtib ülekantult ka DNA puhul. Geenid, millest sõltub silma kujunemine äädikakärbsel, on väga sarnased hiirtel esinevate silma-geenidega. Kirjanduses

oleme mõistnud, et "põhimõtteliselt" saab iga teksti lugeda, nagu oleks see midagi muud. Kuid kui te proovite "Moby Dicki" põhjal petuuniaid kasvatada, ei tule sellest midagi välja.

Mõned inimesed kurdavad, et te surute darwinlikku ideed neile peale, ehkki neile meeldib nende traditsiooniline maailmapilt rohkem.

Ma ei ole neid tõsiasju leiutanud ega avastanud. Ma tahan lihtsalt näidata, mis neist järeldeb ja mis mitte. Need kassid on juba korvist välja lipsanud. Ma ei oleks oma raamatut kirjutanud, kui oleksin arvanud, et halb kaalub üles hea. Kui ma oleksin arvanud, et see toob häda ja õnnetust ning on intellektuaalne vandalism. Kuid tegelikult on see uus nägemus asjadest elegantsem, reaalsem ja detailsem. Samuti inspireerib ta rohkem aukartust kui see nägemus, mille asemele ta astub. See on imeline nägemus täisealiste inimeste jaoks. Kuid paljud inimesed ei taha olla täiskasvanud. Paljud kahetsevad oma lapsepõlve möödumist ja ka mina tunnen mõnikord, kui imeline oleks kogeda maailma viieaastase lapse silmade läbi. Kuid inimesed kasvavad suureks ja ka inimkond saab täisealiseks. Aeg selleks on küps.

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

MARGO LAASBERG

DANIEL DENNETTI "ÄRASELETET TEADVUS"

Vaimufilosoof Daniel Dennetti teose ambitsiooni ulatus selgub juba pealkirjast, kus tõmmatakse paralleele inglise barokkluuletaja John Miltoni suurpoeemiga "Tagasivõidetud paradiis" (*Paradise Regained*). Nagu viimasele eelnes poeem pealkirjaga "Kaotatud paradiis", nii eelneb ka Dennetti raamatule terve hulk terve hulga uurijate eksirännakuid teadvuse radadel. Dennett tahab teadvuse tagasi võita antinaturalistlike kalduvustega filosoofide käest, et selle uurimine võiks loodusteaduse rüpes rahulikult edasi areneda. Kui teose 511 lk-lt püüda otsida ühtset taktikat, näekski see ehk välja niiviisi: võtta mingi probleem, mille üle filosoofid juba tükk aega tulutult diskuteerinud on, ning näidata, et kognitiivteaduste – tajupsühholoogia ja tehiskellekti – raames saab probleemile pakuda usutava empiirilise lahenduse. Raamatu kogukuse tingib pigem selliste lahenduste üldarusaadav esitus kui ennenägematu argumendikogus. Viimaseid võib lugeja leida Dennetti teistest raamatutest. See ei tähenda, et "Äraseletet teadvusest" ei leia peale eksperimendikirjelduste suurt midagi – oma huumori ja ladususega oleks teos vaevalt mahtunud *New York Times*'i aasta

kümne parema raamatu valikusse. Ülevaate kõrval raamatust endast püüan esitada katkendliku pildi mõnedest võimalikest vastuargumentidest Dennetti raamatus esitatud doktriinile, refereerides 1994. aasta 28. augustil Tartus aset leidnud Eesti Analüütilise Filosoofia Seltsi Dennetti-konverentsil peetud ettekandeid.

1. Vaimufilosoofial on Dennetti jaoks kaks teineteisega seotud olulist osa: sisuteooria ja teadvuseteooria, kusjuures teadvuseteooria põhineb sisuteoorial. Selle asemel et kõigepealt kirjeldada inimolendite teadvust ning sellisest kirjeldusest lähtudes uurida, milline võiks olla teadvusseisundite sisu, jätab Dennett teadvuse esialgu sinna paika, asudes välja töötama üldist sisukontseptsiooni. Sisukontseptsiooni sihikul on nn meelelised kvaliteedid ehk kvaalid (ladinakeelne mitmus *qualia*), millest Dennett lahti püüab saada, taandades selliste kvaliteetide sisu otsustuse sisule, mida 'kvaliteedi' taju tajumise kaudu väljendab. Näiteks punase asja nägemine ei kujutaks endast punase-kvaliteedi kaemist vaimus, vaid otsustuse 'see on punane' vastuvõtmist, olgugi harilikult verbaalse saateta: tähtis on, et tajuv subjekt ei saaks tajuda

Consciousness Explained. Little, Brown and Company 1991, xiii+511 lk.

midagi rohkemat, kui ta on suuteline sõnastama. Sõnastatavus on oluline vähemalt kolmes aspektis:

(1) tajutu ei ole midagi rohkemat kui see, mis ühel või teisel puhul tajumuse kohta öelda õnnestub. Tajutu ei saa endast kujutada muutumatute tajukvaliteetide haaramist, sest otsustused, millele tajutu peaks taanduma, võivad muutuda mäluviperuste, hoolikama uuestitajumise (vaadatakse järele, kuidas asi on) jne tõttu;

(2) kuivõrd kõik tajutu on sõnastatav, on kõik ühe isiku poolt tajutu ka kolmandatele isikutele kättesaadav. Tajutu on täiesti avalik, mitteprivaatne nähtus;

(3) sõnastatavusega piirdumise puhul kaob vahe tajuseisundite ja selliste seisundite vahel, mille sisu igal juhul piirub sõnastatavusega. Sii kuuluvad kindlasti nt uskumus- ja sooviseisundid – oleks ebausutav (vähemalt märksa ebausutavam kui tajuseisundite puhul), et on olemas mingid muutumatud uskumus- või soovikvaliteedid, kui neid ka kuidagi väljendada ei õnnestu.

Esimene väide kujutab endast Dennetti teadvuse- ja sisukontseptsiooni vundamenti. See, et me oma otsustusi, muuhulgas tajutsustusi, korrigeerime, näitab, et neid korrigeeritakse kogu aeg. Seejuures oleks ebakorrektno küsida, kes korrigeerib – sellist mina, tajutsustuste kesket korrigeerijat, ei ole. See, mida me näeme, on valiku tulemus, ent valik ei sõltu mingist ühtselt agendist, vaid pigem aja- ja ruumitingimustest, milles tajutu viibib. Sellise väite õigsust tõendab Dennetti fii-värvinägemisefekti (*colour phi phenomenon*) näitel: kui katsealuse nägemisväljas piisavalt väikese ajalise viivitusega sisse

lülitada kaks eri valguspunkti – roheline ja punane, tajutu katsealune kogu sündmust üheainsa valguspunkti liikumise-na rohelse punkti poolt punase punkti poole, kujuures valguspunkt muudab teel värvi. See on märgiks, et otsustus sündmuse kohta on 'valminud' pärast punase punkti süttimist: olnuks teine sähvatus samuti roheline, tajutuks katsealune üksnes punkti liikumist, mitte värvimuutust. Oluline Dennetti kontseptsiooni seisukohalt on, et ei saa kuidagi tõendada, kummal alljärgnevatest viisidest otsustus 'kujunes':

– Niipea kui 'keskuse' jõudis teade punasest sähvatuses oodatud rohelse asemel, muudeti kahest järjestikusest sähvatuses koosnev sündmus värvimuutva punkti liikumiseks *à la* Orwell: keskuses kujundatakse minevik ümber selliseks, nagu parajasti tarvis;

– Punase sähvatuses teate peale anti kogemus keskuse-eelse tribunali alla. Otsustati: muuta värvi. Juba vastuvõetud otsus edastati keskusele, kus see teatavaks võeti. See on stalinlik versioon: minevik on küll teada, ent keskusele tuleb asju serveerida nii, nagu keskus neid näha tahab.

Kuivõrd ei saa vahet teha neil kahel hüpoteesil, ei saa tuvastada ka keskuse asukohta. Et keskuse asukoht on tuvas-tamatu, pole seda üldse olemas. Seda kinnitavad ka aju-uuringute tulemused: saab öelda, et teadvus on omane ajule kui tervikule, ent ei saa näidata ühtki ajupiirkonda, kus leiaksid aset teadvuslikud protsessid või kus teadvuslikud protsessid läheksid üle mitteteadvuslikeks. Ajus toimub hoopiski pidev 'tõlgenduste' produtseerimine, väidab Dennett. Värvisähvatuste rea tajumine

paneb ajus tegutsema terve hulga 'jutu-deemoneid', kes kõik asuvad välja töötama oma versiooni nähtu kohta. Lõpuks langeb valik mingi ühe jutustuse ehk narratiivi kasuks – leiab aset nn narratiivi sadestamine. See, mis toimub ajus, on analoogne sellega, mis toimub meie 'mõistuses', kui otsime õigeid sõnu mingi mõtte väljendamiseks: meie pähe tekib terve hulk tekstiversioone, valik langeb neist lõpuks ühe kasuks. Kuid erinevalt 'teadlikust' valikust ei ole siin valijat; me ei saa öelda: "Mina valin", vaid: "Valik langeb minu ajus".

Jääb üle taandada teadvusliku mina valikud, valikud 'peas', valikutele ajus. Dennetti meelest pole aju midagi muud kui elektronarvuti, seega on ka tema valikud taandatavad programmidele, mis neid valikuid teevad. Selliste programmide tavaliseks sisendiks ja väljundiks pole aga mitte elektrisignaalid, vaid midagi, mida Dennett nimetab meemideks. Meemid kujutavad endast mõistelisi ühikuid – sõnu, lauseid, tabeleid, graafikuid jne, mis võivad geenide kombel iseseisvalt eksisteerida. Meemide (e keele, mida nende kodeerimiseks vaja läheb) eelised geenide ees on puht evolutsioonilised. Väide (3) on õige sügavamas mõttes, sest mitte üksnes meie endi, vaid ka näiteks loomade tajuseisundite sisu on ammendatud sellega, mida nende kohta öelda saab, olgugi et ütlejateks ei ole loomad ise. Artikuleeritud ja põhimõtteliselt artikuleerimatu seisundite (seisundis olija seisund ei võimalda artikuleerimist) eristust ei saa vaadelda eristusena teadvuslike ja mit-teteadvuslike seisundite vahel. Vastus küsimusele: "Kuidas oleks olla nahkhiir?" on lihtne: pruugib esitada nahk-

hiire 'elektriskeem' ja seletada, kuidas see mingi ärritaja silmapiirile ilmumisel tööle hakkab. Nahkhiire hingeellu siseseelamine erineb näiteks seitsmeteistkümnendal sajandil Bachi koraali kuulava kirikukülastaja hingeellu siseseelamisest ainult andmete poolest, mida on tarvis koguda: tolleaegse kirikumuusikaga tutvumise asemel, millele Bach oma teostes ohtrasti viitas ja seeläbi kaasaegsetes tänapäeva kontserdikülastajate rõhuvale enamikule kättesaamatuid assotsiatsioone tekitas, tuleb uurida näiteks nahkhiire looduslikku radarseadet ning seda, kuidas ta selle abil saaki jälitab ja vaenlasi väldib.

Keele ja meemide evolutsiooniliseks eeliseks puht mootorsete reaktsioonide ja geenide ees on keskkonnaga kohanemist võimaldavate käitumismallide märksa kiirem levik. Loomad kujutavad endast masinaid, mille ümberprogrammeerimine vastuseks keskkonnamuutusele võib vältida mitu põlvkonda, niikaua, kuni ellujäämist soodustav geen loodusliku valiku tulemusena domineerima hakkab. Kasulike meemide levik seevastu, mida vajatakse keeleliste olendite ümberprogrammeerimiseks, võtab aega märksa vähem kui põlvkonna ning haarab ühekorraga märksa suuremat osa populatsioonist.

Miks räägib Dennett meemidest, mitte lihtsalt keelest või elektrisignaalist? Põhjuseks on tema nn heterofenomenoloogiline hoiak teadvuse selektamise suhtes: ühelt poolt tahab ta teadvussisusid kirjeldada ratsionaalsete agentide teadvussisudena, st kirjeldada inimest küll masinana, ent loomast märksa erineva masinana – see erinevus läheks kaduma, kui ka loomi kirjeldada

täpselt samamoodi, s.o kui meemikõnepruugist loobuda. Teiselt poolt ei taha ta omaks võtta kvaalide kõnepruuki ja üle kolida agendi sisse, opereerides oma seletuses teistele agentidele potentsiaalselt kättesaamatute omadustega – ta sisukontseptsioonist tuleneva väite (2) põhjal ei ole see käik lubatav.

2. Üleminekul sisult teadvusele püüab Dennett lugejat veenda oma teadvussisude otsustuskontseptsiooni ja sellest tuleneva kordsete visandite teadvuskontseptsiooni eelistes (ingl. k *Multiple Drafts* – teadvus on 'kujunenud' valiku tulemus), ja ka veenda lugejaid peamise alternatiivi, viimsete tajukvaliteetide kõnepruugi sobimatuses.

Keskkonnaga toimetuleku seisukohalt pole põhimõttelist vahet, kas nägemismeele kaudu saadav informatsioon omandatakse nägemismeele või hoopis prillisangale kinnitatud telekaamera kaudu, millelt saadud signaalid edastatakse pimedate katseisiku selja- või kõhunahale. Võimalike reaktsioonierinevuste põhjuseks on üksnes infohulka tunduvalt vähendava kaamerast ja nahapinnast koosneva süsteemi viletsam lahutusvõime võrreldes võrkkestaga. Kuivõrd pole olemas modaalsusspetsiifilist informatsiooni, pole olemas ka kvaale, sest ei saa enam eristada nt helisid ja kujundeid kvaalide mõttes.¹

Teiselt poolt ei võimalda ükski katse rohkem välja selgitada, kui katseisik on võimeline välja ütlema. Pole olemas katseisiku või tajuja sõnadest usaldus-

väärsemat kriteeriumi selle kohta, mida parajasti tajutakse.

Siinkohal võib Dennetti oponent ette heita, et tajukvaliteedid taanduvad otsustustele küll kolmanda isiku vaatepunktist, ent mitte tajuja enda jaoks. Sellise vaate peamine pooltargument on kvaalide inversioon: mingu kellegi ajus vahetusse näiteks sinine ja roosa värv, nii et algul nimetaks see isik roosasid asju (asju, mida meie nimetame roosadeks) siniseks ja vastupidi. Ajapikku isik harjub olukorraga, nimetades värve jälle õigete nimedega. Vahetusega seotud segadusperiood (asju, mida meie nimetame roosaks, nimetaks katseisik kord roosaks, kord siniseks) aga annaks tunnistust sellest, et puudub üksühene vastavus värvide ja nende nimede vahel. Värvide värvuse määraks midagi enam kui ta nimi – see miski ongi kvaal.

Selline vastuväide, argumenteerib Dennett, läheb märgist mööda puht empiirilisel põhjusel: pole üldse võimalik ammendavalt loendada tingimusi, mil näiteks siniseid asju nähakse sinisena.

Võiks ehk öelda, et värvus on asjade holistlik omadus, mis sõltub mitte üksnes asjadelt tagasipeegelduva valguse lainepikkusest, vaid tervest reast muudest keskkonna omadustest, mille ammendavat loetelu anda on äärmiselt raske, kui mitte võimatu. Kvaalide inversiooni pooldaja lihtsalt ei tea, mille vahetamisest ta õieti räägib, kui ta räägib sinise ja roosa vahetamisest.

¹ See muidugi ei tähenda, et ei oleks mõtet rääkida helide kuulmisest ja (vaimusilmas) piltide nägemisest. Nähtu või kuuldu lihtsalt ei kujuta endast mingi tajukvaliteedi instantstsiooni, vaid informatsiooni, mis põhimõtteliselt kadudeta võinuks olla esitatud ka kuidagi teisiti. 'Nägin punast tomatit' tähendaks niisiis pigem 'Sain nägemismeele kaudu informatsiooni, et tomat on punane' kui 'Mulle oli antud punasus koos tomatikujulisusega'.

3. Kui introspektsioon ja tajukvaliteetid üleliigseks osutuvad, mis saab siis isiksusest – mille alusel eristada mõistusega olendeid juurviljadest ja pudulohjustest?

Dennetti vastus kõlaks umbes nii: ot-sige meeme! Nimelt meemid ja ei miski muu eristavad inimolendeid kõigist teistest elusolendiliikidest. Meemid konstitueerivad lõppkokkuvõttes ka isiksuse: isiksus pole midagi muud kui meemijutustuste narratiivne raskuspunkt, see, millele kõik selekteerunud visandid ühel või teisel moel viitavad. Isiksust võiks ehk pidada programmiks, mille ülesandeks on siduda kõik teised antud ajul töötavad programmid.

Ka hing säilib, kujutades endast inimesega elu jooksul kaasas käivat meemikompleksi. Et inimest tuntakse isiksusena eelkõige meemide järgi, mis teiste inimeste teadmise osaks muutudes hakkavad eksisteerima oma allikast sõltumatult, ei teki probleeme hinge surematusega, sest meemide allika, keha, ja ühes sellega ka aju häving ei põhjusta veel meemide hävingut. Meemilisel kujul võib meemide allikas põhimõtteliselt edasi elada kui tahes kaua.

4. Analüütilise Filosoofia Seltsi ettekandekoosoleku juhataas sisse hr. Andres Soosaar Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast ülevaatega teadvusest kliinilise meditsiini seisukohast. Ehkki meedikute huvid on võrreldes filosoofidega mõnevõrra kitsamad, kuivõrd ei uurita, "mille" teadvusel uuritav parajasti on, vaid kas uuritav on teadvusel, on meditsiinis põhjalikult uuritud teadvuse füsioloogilist alust, muuhulgas aju. Teadvusel ollakse või sinna tullaksegi siis, kui aju 2,5*10 närvirakku läbib

aktivatsioonipotentsiaali ületava pingega elektrivool. Aju alaaktiveeritus annab tunnistust kooma- või uneseisundist, aju üleaktiveeritus epilepsiahoost. Närviraku aktiveerituse korral kandub ärritus edasi signaalmolekuli liikumise teel, mis aktivatsioonipotentsiaali ületava pinge mõjul kandub edasi närvirakust väljuvat aksonit e dendriiti pidi, läbib aksonit naabernärvirakuga ühendavas sünapsis paikneva sünaptilise pilu ja jõuab järgmisse närvirakku. Närvirakud paiknevad ajus kahes erineva ots-
tarbega piirkonnas: sensoorses, aju omanikule meelelist informatsiooni edastavas alas ning motoorses alas, mille aktiveerimine aju omaniku tegutsema paneb. Kahte piirkonda ühendab nn assotsiatiivne ala, mille ülesanded varieeruvad ärrituse vahetust ülekandmisest reaktsiooniks (põlverefleks) keerukamate tegevuste ja mõtlemise koordineerimiseni, kus puudub ühene seos sensoorse sisendi (nt nägemisaistingu) ja motoorse väljundtegevuse (nt häälepaelte liikumise) vahel.

Empiirilise sissejuhatuse järel asus hr. Jaan Kangilaski sama ülikooli filosoofiateaduskonnast "Kahe pisikese kriitika" juurde, aluseks ülevaade Dennetti raamatust William Lycan'ilt ("*The Philosophical Review*" 102.3. July 93; lk 424–430) ja artikkel "Parim tööriistakomplekt: Dennetti metafoorid ja keha-vaimu probleem" ("*The Best set of Tools? Dennett's Metaphors and the Mind-Body Problem*") Robert Kirk'ilt ("*The Philosophical Quarterly* 43.172. July 1993; lk 335–343).

W. Lycanile teeb muret Dennetti tajukvaliteetide käsitlus. On ta ikka teinud kõik neist vabanemiseks? Võtame

vaatluse alla Gilberti-nimelise isiku, kellel punase välklambi sähvatuses tekitab roheline järelkujutis. See roheline järelkujutis ei eksisteeri kindlasti mitte välismaailmas, vaid pigem Gilberti teadvuses. Kindlasti ei eksisteeri see järelkujutis ka Gilberti ajus (ühtegi rohelist asja seal ju ei ole), järelkult teadvus on midagi rohkemat kui aju. Miks mitte kergendada Dennetti koormat ja postuleerida väljamõeldislik objekt, mille omadus too roheline on, jättes aju ja välismaailma puutumata. Kui on olemas jõuluvanad ja lihavõttejänkud, miks siis mitte ka rohelised järelkujutised. Ent ikkagi on Dennett poolele teele pidama jäänud: ta on küll taandanud introspektsiooni väljamõeldisele, ent jätab seejuures täpsustamata, mida ta väljamõeldiste ja väljamõeldisliku eksistentsi all silmas peab.

Kirkile ei anna rahu Dennetti kaks peametafoori, meemidel töötav arvuti ehk Joyce'i masin (nii nagu sajandi esimesel poolel tegutsenud iiri kirjanik James Joyce produtseerib ka see katkeamatut narratiivi masina omaniku teadvusseisundite kohta) ja kordsed visandid. Joyce'i masina metafoor ei sobi järgmisel põhjusel: oletame, et tahame anda sõnale 'teadvus' sellist tähendust, et teadvusel olevateks osutuksid üksnes inimolendid: nimelt selleks otstarbeks lahutati Joyce'i masin muudest masinast. Kuivõrd Dennett Kirki arvates ei pea meeme ning ka keelt, milles nad on kodeeritud, tähtsaks iseeneses, vaid üksnes kui vahendit ühise tegevuse kooskõlastamiseks, jääb selgusetuks, miks ka näiteks hundid ja šimpansid ei võiks olla tolles erilises mõttes teadvusel. Ent nimelt sellise võimaluse välista-

miseks Joyce'i masina metafoori üldse vajati. Siit siis vastuolu.

Kordsete visandite puhul ei soostu Kirk teesiga, et kõik, mida tajume, on kättesaadav üksnes niivõrd, kuivõrd oleme võimelised seda keeleliselt väljendama. Näib, et lõkkest tõusva suitsupilve kuju tajume me tervikuna ka siis, kui me ei oska anda selle suitsupilve kuju ammendavat kirjeldust. Võiks ehk väita, et sellisel juhul on tegu kvaasiotsustustega; ent parem juba kohe tunnistada tajukvaliteetide olemasolu.

Teoloogiateaduskonna dotsent hr. Jaan Kivistik tegi "äraseletet teadvusele" pühendatud arutelust kokkuvõtte ajakirja "Philosophy and Phenomenological Research" 1993. aasta viimases, 4. numbris. Osalesid Michael Tye (Temple University ja Londoni King's College): "Mõtisklusi teadvusest ja Dennettist" (lk 893–898), Frank Jackson (Australian National University): "Lisa A: filosoofidele" (899–903), Sidney Shoemaker (Cornell'i ülikool): "Suurepärased ja kahtlased ideed" (905–910), David M Rosenthal (New York'i Linnaülikooli Kraadiõpingute Keskus): "Kordsed visandid ja kõrgemat järku mõtted" (911–918) ning Dennett ise vastustega koondnimetuse all "Asja tuum: mindiumi ei ole" ("The Message Is: There is no Medium").

M. Tye'le näib, et Dennettil pole õnnestunud ümber lükata fenomenaalset realismi; tema meelest keskse agendi või Keskuse mitteolemasolust ajus ei järeldu veel, et nähtumused ja tundmused taanduvad uskumustele ja otsustustele. Oletame näiteks, et ärkan hommikul tundmatus toauberikus ning tajun lage purpurpunasena – seda tajuu-

must ei kipu ma sugugi uskuma. Niisiis tajus lahkneb otsustustest, niisiis Dennett ei ole õigus. Dennett vastab (lk 921–922), et toodud näites on ka see otsustus, mida Tye peab punase tajuks; see otsustus lihtsalt "kaotab", kui lagi hilisemal vaatlusel (Dennetti järgi hilisemal otsustamisel) näiteks hoopis valgeks osutub.

F. Jackson tunneb muret Dennetti täpse filosoofilise positsiooni üle. Kes ta õieti on – (eliminatiiv-)materialist, funktsionalist, instrumentalist või hoopiski biheiviorist? Dennett vastab (lk 922–925), et ta seisukoht teadvuse materiaalse realiseerimise suhtes on eklektiline. Nimelt pole mingi masinavärgi kirjeldamisel intentsionaalse vaatenurga (*intentional stance*) alt, s.o masinavärgi kirjeldamisel ratsionaalse agendina, mingit tähtsust asjaolul, kuidas nimelt agendi uskumused on realiseeritud. Psühholoogi ei huvita, kust algab meemidel töötava programmiga masin ja kust algab harilik masin; psühholoog võib möönda, et leidub tegevus, mida paremakäelistel realiseerib otseselt aju riistvara, vasakukäelistel aga meemidel töötav programm. Psühholoogi huvitavad otsustuste ja uskumuste tekke mehhanism ja vastasseosed, ükskõik kuidas neid ka ei realiseeritaks.

Teise probleemi laenab Jackson Ned Blockilt (*Psychologism and Behaviorism. Philosophical Review* 90. 1981, lk 5–43), mille kohaselt Dennett käsitleb teotsevat agendi hiiglaslikule käitumistabelile sarnaneva masinana. Agendi teadvuses leiab aset üksnes käitumusliku väljundi väljaveerimine parasjagu saadud sensoorse sisendi järgi, kusjuures käitumissoodumused, see, millisele

sisendile milline väljund vastab, on üheselt määratud. Dennett vastab, et selline programm ei jõua reaalajas inimajul tööle panduna agendi tegelikule tegevusele lihtsalt järele, rääkimata selle juhtimisest. Inimene küll on programmeeritud masin, ent teda käivitav programm peab olema märksa keerukam; midagi rohkemat Blocki argument ei näita.

S. Shoemaker annab Dennettile tänuväärse võimaluse täpsustada oma seisukohti kvaalide inversiooni asjus, visalt kinnitades, et kvaalide inversiooni argument läheb läbi, mistõttu kvaalid on olemas. Pruugib läbi viia järgmine mõtteeksperiment: katseisiku mälu on jäänud rikkumata, ent kaks värvivarjundit, nt karmiinpunane ja veinpunane, on läinud vahetusse. Dennett leiab, et ka siis, kui võtta omaks kahtlane mälu-kontseptsioon, mille kohaselt värvid saavad välja näha teisiti, kui katseisik neid mäletab, nimetades värvusi millegi pärast endiste nimedega, saab konstrueerida Stalini – Orwelli tüüpi vastunäite. Nimelt ei võimalda katseisiku sõnakasutus – ja midagi rohkemat meie käsutuses pole – vahet teha olukorral, kus katseisik näeb üht ja räägib teist, ning olukorral, kus on aset leidnud 'tajukvaliteetide reinversioon' – kvaalid nägemisaistingus on sisse võtnud vanad kohad.

D. Rosenthal tuleb välja Dennetti kordsete visandite mudelile alternatiivse teadvusekäsitlemisega. Dennetti teadvusekäsitus teda ei rahulda, sest kordsete visandite ja narratiivi sadestamise mõistestiku kasutus viib esimese isiku operatsionalismi (*First-person operationalism* – 912 / "Äraseletet teadvus", lk

132): ei ole võimalik tõmmata kindlat piiri, millal mingi vaimuseisund on saanud teadvuslikuks või millised täpselt on mingil ajahetkel agendi tead(vus)likud kogemused. Rosenthali enda kõrgemat järku mõtete (*Higher-Order Thoughts, HOT*) kontseptsioon sellised kriteeriumid annab: mingi arvamusseisund või mõte on teadvuslik parajasti siis, kui selle arvamusseisundi kohta on mõeldud mõtet, et ta on teadvuslik.

Dennett (lk 928–931) ei nõustu. Esiteks nõuavad kõrgemat järku mõtted tsentraalse mõtleja olemasolu. Teise ja kaalukama põhjusena toob Dennett esile teadvuse mõiste loomuse: teadvus on n-ö aju kuulsus, st mingi vaimuseisundi teadvuslikuks saamine ei ole üheselt määratud ega selgelt piiritletud: sama vähe kui on määratud või piiritletud ta vastupidamine kordsete visandite konkurentsis. Teadvusel puudub juba mõiste poolest ühene määraja, olgu see siis kõrgemat järku mõtte esinemine või (neurofüsioloogia poolelt) 40-hertsine ajurütm. Püüd anda sellist ühest kriteeriumi sarnaneb püüule muuta mõnd inimest kuulsaks Kuulsuse Kotta valimisega: inimene, kes nagunii on kuulus, sellest ei võida, inimest aga, kes kuulus ei ole, ainuüksi Kuulsuse Kotta valimine kuulsaks ei tee.

Dennetti sõnum kõigile arutelust osavõtjatele (lk 919–921) kõlab: meediumi, õigemini mindiumi (medium) ei ole. Nimelt seda on kvaalide olemasolu pooldajad eeldanud: on olemas mingi privilegeeritud neutraalne meedium, millesse jõudes või mille vahendusel ärritajast saab 'tõeline fenomenaalne näivussisu' (*true phenomenal seeming*, lk 920). Pole õige vastandada ja eristada

näimist minu jaoks näimisest minu võrkkesta jaoks. Koos sellise vastanduse ärakaotamisega kaob ka müüt kvaalidest, sest neile ei jätku ruumi: on ainult konkureerivad visandid, viimset instantsi, kus neist valitud kvaali-seisundisse tõstetak, ei ole.

Allakirjutanu ettekanne John McDowell'i (Pittsburghi Ülikool) artiklist "Tajukogemuse sisu" (*The Content of Perceptual Experience. The Philosophical Quarterly*, 44.175. April 1994, lk 190–205) ning Akeel Bilgrami (Columbia Ülikool) vastusest sellele – "McDowell tajukogemuse sisust" (*On McDowell on the Content of Perceptual Experience*, seals. lk 206–213) puudutas kriitikat Dennetti teadvussukontseptsiooni aadressil, nagu see on väljendatud Dennetti artiklis "Kognitiivsele teadvuseteeooriale" (*Toward a Cognitive Theory of Consciousness. Rmt-s: Brainstorms* (Hassocks: Harvester), lk 149–173). Kuivõrd McDowell'i arvates "Äraseletet teadvus" sellele kontseptsioonile midagi uut ei ole lisatud, võib tema poolt tehtavat kriitikat võtta ka "Äraseletet teadvuse" teadvussisu kontseptsiooni kriitikana.

McDowell vastustab kogemussisu naturaliseerimist, seisukohta, mille põhjal kogemuse sisu on täielikult kirjeldatav põhjuse ja tagajärje terminitega. Ta ei eita sisu omistamist kolmanda isiku vaatepunktist, mida selline lähenemine endaga kaasa toob – nõustagem, et mingis tähenduses on sisu ka loomade kogemusel ja et nimelt seda tähendust on soovitud edasi anda. Ta eitab kogemuse eelaimuslikku staatust, mida kordsete visandite kontseptsioon eeldab. Kordsete visandite kontsept-

siooni kohaselt peab kogemus olema eelaimus, sest kogemuse sisuks olevat narratiivi võidakse alati ümber kirjutada, mille tulemusena kogemuse sisu muutub. Selline kogemusekäsitlus loob väära pildi kausaalsest seosest tajukogemuse ja selle objekti – tajus kogetava eseme – vahel, sest eelaimusliku käsitluse põhjal ei ole juba kogemuse endaga antud, et tegu on kogemusega asjast, mida kogetakse. Kogemuse adekvaatsuse jaoks peab nägemissüsteem nägemisaimusele lisama veel sõnumi tolle etioloogilise (põhjusloolise) päritolu korrektsuse kohta, näiteks: 'selle kassi-aimuse põhjustas kass'. See pole aga kuidagi võimalik, sest nägemisaparaat ise sisudega ei opereeri. Nägemisaparaadi poolt ajju edastatavad andmed ei saa kuidagi olla antud kogemus- või teadvussisudena; parimal juhul saaks nägemisaparaat lisada sõnumi: "Räägib nägemisaparaat". Dennettil jääks vaid üle tugineda Hume'i-eelsele optimismile, mille kohaselt eksisteerib kogemus asjadest vaatamata sellele, et asjad ise kogemuses antud ei ole.¹ Korrektsus oleks McDowell'i arvates üksnes kantilik lahendus: kuivõrd üldse on alust asjadest rääkida, on kogemuses antud mitte aimused, vaid asjad.

Dennetti ekslik kogemussisukontseptsioon on põhjustatud kogemussisu mõiste kasutamisest metafoorilises tähenduses: mittemetafoorilises, konsti-

tutiivses mõttes teadvusel oleva indiviidi tajuparaadi eri osade, näiteks konna võrkkesta ja konna aju vahel ringlev informatsioon ei kujuta endast indiviidi tajukogemuse sisu. McDowell'i arvates on Dennett segi ajanud seletustaseme, kus kirjeldatakse indiviidi toimetulekut keskkonnaga ja kus kogemussisu mõiste on sõnasõnalises tähenduses rakendatav, ning seletustaseme, kus kirjeldatakse tingimusi, millest lähtudes selline toimetulek on võimalik ja kus kogemussisu mõiste sõnasõnalises tähenduses rakendatav ei ole. Viimast liiki seletustasemel võiks esineda nt väide, et konna ei saaks hakkama oma ümbrusega, kui närvirakud ta ajus oleksid asendatud sidekoega. Konstitutiivse ja võimaldava seletustaseme lahushoidmine vabastab meid ekslikust maailmapildist, mille kohaselt välismaailm kujutab endast midagi toorest, mida enne kogemusse jõudmist tajus tuleb mõisteteks töödelda. See pilt on ekslik, sest selline välismaailm oleks kogemusele kättesaamatu.

Bilgrami väidab vastu, et eneseteadvuslikke nähtusi kõrvale jättes, nagu McDowell seda ette paneb, osutub Dennetti sisukontseptsioon täiesti kõlblikuks. Ta on omistanud Dennettile Hume'i-eelse optimismi, sest too käsitleb tajumuslikku teadmist mitte vahetu, vaid järelduslikuna, märkamata, et tegu on tajuparaadi poolt vahendatud järe-

1 Teatavasti õõnestas Hume kõnealust optimismi oma põhjuslikkuse-kriitikaga. Objektid välismaailmas ning kogemussisud (tolle aja kujutluste kohaselt mitte eelaimused, vaid ideed) on seotud põhjus-tagajärg suhtega, millel aga Hume'i järgi puudub igasugune pidepunkt kogemusest väljaspool. Kuivõrd kausaalne seos nähtuste vahel on kogeja enda poolt maailmale "projitseeritud" – sel suhtel puudub igasugune alus välismaailmas – on ekslik seisukoht, et kogemuses on alati antud objektid ja kogemus on alati põhjustatud objektidest, mida arvame seal antud olevat.

duslikkusega, mitte teadlikult mingile arutluskseemile (kui..., siis----) toetuva järelduslikkusega, mispuhul võidakse teha ka valejäreldusi. Selleks et kogeda asju, mitte lihtsalt eelaimusi, pole näiteks nägemisaparaadi ja aju vahel vaheatahvale informatsioonile vaja lisada silti 'räägib nägemisaparaat', vaid piisab nägemisaparaadi usaldusväärsest, s.o selle nõude rahuldatusest, et igasugune nägemisaparaadi poolt ajju edas-

Palju tänu hr. Jaan Kangilaskile, hr. Jaan Kivistikule ja hr. Madis Kõivule parandusettepanekute eest. Olulise puudusena on käesolevast ülevaatest välja jäänud kokkuvõte hr. Undo Uusi märkustest Dennetti teaduskäsitluse kohta. Viimaste süstematiseerimiseks tulnuks omada ülevaadet hr. Uusi enese teaduskontseptsioonist, mis siinkirjutajal puu-

tatav kogemussisu on mingil ühesel viisil põhjustatud millegi meist väljaspool asuva poolt. Me teame, et see tingimus on täidetud, mistõttu skeptitsismiks puudub alus – kui väljaspool meid ei oleks mitte midagi, ei edastaks ka nägemisaparaat mitte midagi. Võime rääkida sisust indiviidi sees, sest väliskeskond kõigis asjassepuutuvates aspektides on indiviidi sees juba esindatud.

dub. Teisalt on see teaduskontseptsioon juba laiemale lugejaskonnale kättesaadav raamatus "Moodsa teaduse pimedus" ("The Blindness of Modern Science", Tartu, 1994); on ilmunud ka hr. Anto Unti ülevaade ajakirja Akadeemia 1995. aasta 8. numbris.

M.L.

VAATENURK

REIN RUUTSOO **Lumen naturale – mõistuse** **loomulik valgus**

ALFRED KOORT. INIMESE MEE-
TOD. Ilmamaa, Tartu, 1995. 528 lk.
Hind 95 kr.

Filosoofilise mõtte kandjaiks on suured mõtlejad – filosoofid. Kuid uute mõtete genereerimise kõrval pulseerib ka vähenõudlikum filosoofiline elu, mida vahel nimetatakse "filosoofiliseks kultuuriks". Filosoofiline kultuur toitub popularisaatorite, muiduhuviliste, profanaatorite jt tegevuse vahendusel uutest ideedest ja seob lõtvuvat kultuurikudet ideede ja mõistete võrguga. Filosoofilise kultuuri aluseks ongi püüdlemine mõistuse loomuliku valguse poole.

Tartu Ülikooli professor ja hilisem ENSV TA akadeemik Alfred Koort (1901–1956) ei olnud kindlasti originaalne mõtleja. Eesti filosoofilise kultuuri kiht on väga õhuke. See võib tunduda uskumatu, kuid Koorti kirjutiste valimikku sirvides saab kiiresti peaaegu et esindusliku ülevaate Eesti Vabariigi professionaalsest filosoofilisest kultuurist. Koorti laiemale lugejaskonnale mõeldud kirjutised olid kahe suure sõja vahel peaaegu ainsad, mis tutvustasid akadeemilisel tasemel moodsaid 20. sajandi filosoofe. Tartu professorid Walter Freymann ja Konstantin Ramul (mõlemad hea filosoofiaharidusega) võtsid avalikkuses suhteliselt harva sõna. Mitu filosoofilisust

taotlevat kirjutist ilmus Adamsilt, Annistilt, Masingult. Kuid Koorti kirjatööd kuuluvad kindlasti professionaalse filosoofilise mõtte tippu.

Tänapäeva Eesti arusaamade järgi ei oleks Alfred Koort üldse mingi teadlane ja tal puuduksid igasugused väljavaated saada Tartu Ülikooli professoriks. Ta nimelt ei avaldanud ridagi väljaspool Eestit! Ka kodumaised kirjatööd (v.a doktoritöö) ei ilmunud erialastes väljaannetes – neid lihtsalt polnud.

Käesoleva valimiku kaante vahele on jõudnud peaaegu kõik, mis meie esimehe akadeemiline filosoof Eesti Vabariigi aastail jõudis avaldada. Aega end filosoofina "nähtavaks teha" ei olnud Koortile palju antud – 6–7 aastat pärast doktoritöö valmimist. 1940. aasta kolpilsile järgnenud oli igal juhul Alfred Koorti kui filosoofi agoonia.

Pole kahtlust, et ka Alfred Koorti valgustajapotentsiaal jäi teostamata. Koortil oli mitu uut raamatut ettevalmistamisel, mõtlejana oli ta kolmekümne aastate teisel poolel alles teel suurema terviklikkuse ja suveräänsuse poole.

Alfred Koort: ununenud või unustatud? Tartu Ülikoolis humanitaariks koolitatul ei teki küsimust, kes olid Andrus Saareste, Gustav Ränk, Ants Oras, Paul Johansen. Nemad ja paljud teised suured kuulsused kuuluvad eesti kultuuri kui protsessi ja neid ei saanud sealt välja lõigata. Filosoofidega on teine lugu. Vähesed

teavad niisugustest filosoofia õppejõududest nagu Walter Freymann või Walter Schmied-Kowarzik. Ka Alfred Koort, ehkki ta oli nõukogude akadeemik, pole just tuntud nimi.

Alfred Koortist vähestes ametlikes ülevaadetes sujuvalt paari lausega "ülelibisemine" on muidugi teadusväline, s.o poliitiline ja südametunnistuse probleem. Koorti mainimine oli mitmel põhjusel keeruline ja karjeristi jaoks ka ohtlik.

Eesti ajale truuks jäänud inimeste silmis oli 1941. aastal püüdliselt ÜK(b)P ajaloo lühikurusust propageerima hakanud Koort aga kaasajooksik-kollaborant.

Filosoofi vahekord kultuuriga on 20. sajandil üsna eriline, võrreldes teiste humanitaaraladega. Filosoofiale omane universalistlik probleemiseade on ka Koortile lähedastel filosoofidel (Dilthey, Scheler, Dewey *etc*) reeglina seotud mingi olulise kultuuriprobleemi tõsise empiirilise läbitöötamisega. Koorti võimekus selles vallas töötas uusi olulisi tulemusi eesti vaimu- või sotsiaalaelu mõtestamisel.

Ent 60-70ndatel valitsenud kohustuslik leninistlik kultuuri- ja filosoofia-paradigma oli liiga primitiivne, et ükskõik millise eesti filosoofi panust eesti filosoofiasse ja kultuuri sisukalt kirjeldada.

Teaduskeskses või teadusliku objektiivsuse ideaalile rajatud tunnetusmudelid ei olnud ruumi mitteobjektiveeriva, historitsistliku ja kontekstuaalistliku mõtlemise sfääri uurimisele.

Koorti filosoofeerimise stiilist

Koorti uuenduslikkus filosoofilises kultuuris saab nähtavaks eelkõige "keele vastupanu" väljendust otsivale mõttele – eesti filosoofiline terminoloogia arenes ja kujunes vaid niivõrd, kuivõrd selles ilmus uusi filosoofilisi tekste. Nii siis pidi Koort katsuma võõrastesse mõtetesse sisse elada. Eksistentsialismist, fenomenoloogist, pragmatismist ja paljust muustki jäi Koorti poolt "ümberpandu" tihti ainsaks käsitluseks Eestis.

Esialgne lugemismulje noore Koorti kirjutistest on tihti kummastav. Algaja teadlase varasemate kirjutiste sisemine ebakõla tundub olevat selles, et *Loomingus*, aga hiljem ka *Akadeemias* avaldatuna on nad justkui Eesti avalikkusele suunatud, kuid samas pole nad sisesevaated, vaid väljalõiked filosoofide gigantomahhiast Kölni ja Königsbergi vahele jäävas spekulat sioonidest paisuvas ruumis. Ka subtiilsed analüüsid näivad pigem rabedate teadetena saksakeelses mõttemaailmas toimuvast. Need on esmajoones filosoofi kommentaarid filosoofile, st eeldatatakse, et eesti lugeja teab, mis filosoofilises maailmas juhtub ja on kirjutise teemal juba üht-teist lugenud. Koorti kirjutistes intriigi jälgi ajades ilmneb lõpuks viimastel lehekülgedel, et Koort ei määratlegi selgelt oma probleemi ja selle arendusi (nagu näiteks artiklis "Filosoofia ja kristlus"). Tulemuseks on mitmekihilised kirjutised, paralleelselt kulgevad arutlused, kommen taaride ja kommentaaride kommentaaride katkematu rada, mida on mõnikord raske jälgida.

Koorti stiili rabedus häiris psühholoog Konstantin Ramulit. Ta ei toetanud Koorti filosoofiaprofessoriks

saamist ja tema hinnang Koorti väitekirjale "Kaasaegsest tüübimõistest" oli väga kriitiline ning lõppes ettepanekuga töö veel kord süstemaatiliselt läbi kirjutada ja iseseisvaks uurimuseks viimistleda. Professoriks oleks Ramuli arvates sobinud hoopis siledama kirjutamisviisiga baltisakslane Walter Freyman.

Koorti kolmekümnendate aastate teisel poolel avaldatud kirjatööd on juba paremini komponeeritud ja läbi tunnetatud. Mõnda neist ("Keel ja loogika", "Kultuur ja neuroos") on veel tänagi paeluv lugeda.

1940. aasta riigipöördele järgnenud ligi 15aastasest perioodist ei ole valimikku pääsenud ühtegi kirjatööd. Tollest ajast pärineb enesehävituslik enesepäästmine, bolševike instseneeritud rituaalne enesemõrv – artikkel "Minevik ja tänapäev" (*Rahva Hääli* 29. aug. 1948). Selles artiklis ütleb Koort lahti oma kodanlikust minevikust, ekslikest idealistlikest ja reaktsioonilistest vaadetest. Nii nagu paljud paar aastat hiljem 1949–51.

Kuid defaultism ei aidanud. Raske hinnaga rektoriks tõusnud Koort kihutati 1950. aastal Tartu Ülikoolist minema. Koort leidis rakendust pedagoogika ja psühholoogia õppejõuna Tallinna Pedagoogilises Instituudis. Kuid Koorti harvad kirjutised Setšenovi ja Pavlovi psühholoogiast olid isikupäratud nomenklatuursed sõnavõttud. Muu viiekümnendail aastail kirjutatu jäigi enamasti käsikirja.

Milles on mõtte mõte?

Alfred Koorti tegutsemislaadi klassifitseerimine filosoofilise kultuuri alla ei

tähenda seda, et tal oma vaated oleksid puudunud. Kuid neid vaateid on mõnikord raske seletada. Tema artiklites kipub analüütiline osa domineerima sünteetilise üle, järeldused ja kokkuvõtted on üllatavalt lühikesed või piirduvad mõne vaimukusega.

Doktoridissertatsiooni ("Lisandusi tüübimõiste loogikale") kirjutamine kohustas Koorti oma tõekspidamisi täpselt esitama. Tüüpilise käsitluse ja tüpoloogiate konstrueerimise loogika kõrvutav uurimine vaimuteadustes (Dilthey), loogikas (Whewell), loodusteadustes (Goethe), sotsioloogias (Weber) jne viis teda kokku väga erinevate filosoferimisstiilidega ja probleeminägemisega alates loogikutest ja lõpetades sotsioloogidega. Sellest pidanuks kooruma kimp tunnetusteoreetilisi või metodoloogilisi järeldusi. Kuid paraku asendab seda konstateeriv osa, mis veel kord jutustab lühidalt ümber eespool öeldu. Koort ei arenda oma arusaamu tüpoloogiast maailmapildiks või filosoofiakäsitluseks.

Koort seadis endale väga raske ülesande. 20. sajandi tunnetusteoreetiline mõte oli pärast neokantiaane juba nii selgelt hargnenud, et ühisnimetajate leidmine oli väga raske ülesanne. Kuid Koort hoidus selgetest omapoolsetest järeldustest ka muudes kirjatöödes. Koorti käsitlused kaasaegsest filosoofiast on enamasti katalogiseerimine. Igas artiklis käsitles ta mõnda kaasaegset suunda. Võib oletada, et ta toetus Nicolai Hartmanni veendumusele, et filosoofia on eelkõige süstematiseeritav probleemide kaudu. Iga originaalne filosoof aga lähtub mingist ürgsest või fundamentaalsest põhikaemusest. Nii-

viisi katalogiseerides Koort nagu pu-
nuks filosoofide vaatekohtadest kohe-
rentset võrku, millesse tõde või õiget
tunnetust püüda.

Kõrvaltvaataja positsioon ei olnud
Eesti tollaegses teadus- või tunnetuskul-
tuuris midagi ainulaadset. Üsna sarnast
hoidumist selgest positsioonist ja oma
vaadete arendamisest analüüsib Peeter
Tulviste seoses Konstantin Ramuli
teadlasesaatusega. "Kuidas siis seletada
seda, et Ramul ei leidnud kõikide psüühiliste
nähtuste hulgast ainsatki, mis
oleks teda sundinud küsima *miks*, sun-
dinud teda uurima? Ta elas ajal, mil
rajati tänapäeva psühholoogia, mil tõu-
sid ja langesid psühhoanalüüs, bihevio-
rism, gestaltpsühholoogia, mil psühho-
loogias avastati uusi nähtusi ja uurimis-
valdkondi, uuriti ja vaieldi." Tulviste
pakub sellele eskapismile ka omapoolse
seletuse: "Prohvet ei tohi eksida. See,
kes kordab teiste tarkust, rõhutades see-
juures distantsi, on eksimiste eest kaits-
tud. Kindlam on olla populariseerija
kui looja. Kui võimekas inimene orien-
teerub avalikule arvamusele, siis saavad
temas õppejõud ja rahvamees jagu tead-
lasest."¹

Filosoof – humanitaarteadlane ja intel- lektuaal

Mõjuka filosoofina ajalukku minna on
antud väga vähestele mõtlejatele. Alf-
red Koortil pole mingeid väljavaateid,
et teda meenutataks iseseisva mõtleja-
na. Ta ei olnud mõjukas isegi mingi
konkreetses mõttesuuna kaudu eesti vai-
muilma kujundamisel (nagu näiteks fe-
nomenoloogiline kirjandusteadus,

weberlik sotsioloogia, vaimulooline
kunstikäsitlus *etc*). Ta ei toetu ka min-
gile suuremale traditsioonile. Näiteks
Eesti ja Leedu kultuuriline erinevus tu-
leb selles aspektis selgelt esile. Pole põh-
just arvata, et näiteks Maceina, Šalkaus-
kis, Bucis või mõni teine iseisvusaegne
leedu professor oleks olnud palju mas-
taapsem mõtleja, kuid nad esindasid
Leedus kultuuriliselt ja poliitiliselt olu-
list katoliiklikku traditsiooni ja olid ka
tulised rahvuslased. Eesti kultuur oli
kolmekümnendaiks aastaks nähtavasti
küpsem selleski mõttes, et selle esinda-
jad olid juba väljumas ärkamisaja domi-
neerivalt kollektivistlikust enesetead-
vustusfaasist ja traibalistlikust mentali-
teedist. Raamatule järelsõna kirjutanud
Peeter Oleski väga avara määratlusega,
et Koorti meetod filosoofia käsitlemisel
"tuleneski vajadusest muuta teadjamaks
seda inimest, kes tahes või tahtmata pidi
vastutama omariikluse kestmise eest"
(lk 522), võib ju põhimõtteliselt nõus
olla. Kuid erinevalt leedu filosoofiast ei
kandnud Koorti tegevus mitte poliitilise
mobiliseerimise, vaid juba kultuuriliselt
individualiseeritud olemise teadvusta-
mise eesmärki.

Filosoofilise kultuuri üldine arenda-
mine – uute ideede tutvustamine, filo-
soofilise terminoloogia arendamine
oma keeles, mõne diskursusetüübi sel-
gitamine (mitte introductseerimine) *etc*
ei jäta kergesti fikseeritavat jälge. Koor-
ti tähenduse avamine nõuab kultuuri-
konteksti teisenemise mahukat ana-
lüüsi. Mingis mõttes on selline märka-
matuks jäämine ülekohtune, sest just
sedalaadi filosoofia institutsionaliseeri-

¹ P. T u l v i s t e, Professori missioonist. *Looming* 1979, nr 5, lk 736.

mine on kultuuri arendamise üks olulisemaid viise.

Eesti Vabariigi päevil võimaldas suhteliselt pingevaene kultuurikontekst käivitada vaid mõnd narratiivi – rahvuslus, vabamõtlemine, kommunism/sotsialism, tõuküsimus/fasism. Erilist kaalu ei omandanud neist ükski. Alfred Koorti isiklikuks projektiks oli olla respektabel professor, ta ei soovinudki olla tõekuulutaja või skandaalne isiksus. Igatahes piirdusid Koorti poleemilised sõnavõtted ülikooliauditooriumiga.

Koorti tööde ja tegemiste retseptioonist

Koorti kogumike "Sissejuhatus filosoofiasse" ja "Kaasaegsest filosoofiast" avalik hindamine (Leon Silberstein, Edgar Oissar, Rudolf Kulpa, Theodor Künnapas) oli reeglina ülepakkuvalt komplimentaarne. Theodor Künnapas väitis koguni, et raamatu "Sissejuhatus filosoofiasse" näol on eesti rahvas saanud teose, mida polevat kõigil suurrahvastelgi! Vanemad kolleegid jätsid oma arvamusena enda teada.

1948. aastal Koorti poolt sooritatud "autoretseptioon" tõmbas tegelikult formaalse kriipsu peale kõigele sellele, mille suunas ta seni oli pingutanud – ausale ja kompetentsele filosoofilise mõtte vahendamisele.

Koorti varasema tegevuse mahavaikimine oli EKP poliitika põhijoon. Siin oli tähtis osa Koorti kolleegidel Jaan Rebasel ja ja Gustav Naanil, kes seostasid Eesti professionaalse filosoofia algust eelkõige oma nimedega.

Raamatuke "Eesti kodanluse filosoofiast ja sotsioloogiast" (Tallinn, 1965),

on Max Laossoni brošüüri kõrval ainus iseseisev kirjatöö, milles Eesti Vabariigi filosoofiline kultuur kuidagi peegeldamist leidis. NSV Liidust Nõukogude Eestisse leninismi levitama saadetud Otto Štein iseloomustas selles raamatus Alfred Koorti ameerika pragmatismi ja mõnevõrra ka filosoofilise realismi propageerijana. Leninliku traditsiooni kohaselt ei tegele nn idealistlikud filosoofid nimelt mõtlemisega, vaid idealismi propageerimisega. Štein lähtus ühest Koorti kirjutisest – tema ulatuslikust ülevaatest "Pragmatism ameeriklaste maailmavaade" (*Akadeemia* 1939, nr 3 ja 4). Koortist tehti pragmatist lihtsa loogika abil. Kodanliku Eesti filosoofia nõukogudevaenulikkuse näitamiseks sobis suurepäraselt Koorti seostamine NLi tollase suurima ideoloogilise vaenlase Ameerika ja selle eriti reaktsioonilise filosoofiaga. Koorti kirjatööd olid suletud erifondidesse ja see kujundas nõukogude ametifilosoofides teatavat karistamatuse tunnet – kontrollimine oli tülikas ja kritiseerimine võimatu. Mõistuse loomulik valgus kustus.

Eesti iseseisvumine ja Eesti Vabariigi rehabiliteerimine äratas konjunktuurlaste vaistud. Aastaks 1993 lummas järjepidevuse idee isegi Interrinde endise juhtideoloogi Vladimir Hüti. Tema nägemuses on Koort nüüd silmapaistev Bohri vaadete asjatundja, kvantfüüsika filosoofiliste probleemidega tegeleja ja Nõukogude Eesti filosoofia eelkäija. Koort "algatas filosoofia ühe suuna, mis on seotud Eesti füüsikute (H. Keres, A. Kipper, P. Kard) töödega, J. Nuudi ja G. Naani töödega loodusteaduse filosoofia ja metodoloogia alal, eesti filo-

soofide uurimustega teaduse metodoloogias" (V. Hütt, Alfred Koort ja eesti filosoofia, Teaduslugu ja nüüdisaeg, Vol. IX. Tallinn, 1994, lk 40). Profanaator näeb meeleheitlikku vaeva lausejuppide leidmiseks, mis võiksid kinnitada, et Bohri ja Heisenbergi vaated olid Koortile kuidagi tuttavad, ja seda on vaja vaid selleks, et nn "Kard-Hüti" koolkonnale leida eelkäija juba Eesti Vabariigi ajast.

Sama vähe kui Nils Bohri kuulsa "komplementaarsuse printsiibi" entusiast oli Koort ka Heideggeri adept ja "uue ratsionaalsuse" eelkäija või sõnumitooja Eestis, nagu ühes Moskvas avaldatud teoses kinnitakse. (Vt Retseptsiija filosoofii M. Heideggera v Estoonii. Moskva, 1991). Muidugi elas Koort samas filosoofilises maailmas kui ta suured kaasaegsed, kuid absoluutselt vägivaldne on kujutada teda Nõukogude Eesti filosoofia teerajajana! Alfred Koorti suurim teene on mõtlemise loomuliku valguse poole püüdlemine.

JAAN KANGILASKI **Joadi jälgedes filosoofiasse**

CYRIL EDWIN MITCHINSON
JOAD. SISSEJUHATUS FILOSOOFIASSE. Inglise keele tõlke Uku Masing. Ilmamaa, Tartu, 1996, 528 lk. Hind 118 kr.

Raamatu originaal (*Guide to Philosophy*) ilmus Inglismaal 1936. aastal. See tõsiasi seab loomulikult piirid teose sobilikkusele filosoofiat sisse juhutama. Puudust näib siiski suuresti korvavat asjaolu, et tegemist on seni põhjalikema

ja tõsiseltvõetavaima eestikeelse teosega oma liigist. Ainsa alternatiivina arvesse tulev professor Alfred Koorti sama pealkirja kandev teos (Tartu, 1938) on autori huvidest lähtuvalt ühekylgsem ja tänapäeval ka raskesti kättesaadav.

Cyril Edwin Mitchinson Joad (1891–1953) ei olnud esmajärgulise tähtsusega filosoof. Niisugust tyypi raamatu puhul ei tohiks seda aga puuduseks pidada. Pigem vastupidi – oma ala tippude analoogilised käsitlused kipuvad enamasti olema liiga subjektiivsed ja/või liiga keerulised (esimese liigi näitena meenub A. Ayer). Nagu märgib raamatu järelsõnas Hando Runnel, oli Joad "võibolla kõige sädelevam ja vaidlusalusem intellektuaal ja raadiomees 40-ndate aastate Inglismaal" (lk 524). Kindlasti oli ta (Bertrand Russell'i järel ja kõrval) ka suur filosoofia popularisaator oma ajas, mis on kutsunud esile mõnede puristide (nt J. Passmore oma *A Hundred Years of Philosophy's*, lk 278) halvaksapanu ja sarkasmi tema aadressil. See aga ei tähenda, nagu oleks käesolev teos liiga lihtne või rahvapärane. Sisulisest küljest on raamatule muidugi yht-teist ette heita, kuid sellest allpool.

Veidi teose ajaloolisest kontekstist, et hajutada spekulatsioone *à la* "see teos kuulub/ei kuulu analüütilisse filosoofiasse". Briti filosoofias sai umbes möödunud sajandivahetusel alguse pööre seniselt Hegeli tyypi idealismilt nn "uuele realismile" (G.E. Moore, B. Russell, ka S. Alexander). Senine filosoofia aga ei taandunud kergesti – vähemalt 1920. aastate lõpuni olid idealistid (eriti F.H. Bradley ja J.M.E. McTaggart) veel yсна mõjukad. Mitmed realismi

esindajad asusid kiiresti traditsioonilise briti empirismi tallatud radadele ja võt- sid omaks selle problemaatika. (Seda on näha ka Joadi raamatust, eriti I peaty- kist.) Kitsamalt saab ligikaudu 1920. aastast alates rääkida "Cambridge'i analyyysi" koolkonnast (alusepanijad Russell, Moore ja varane Wittgenstein; hiljem ka F.P. Ramsey, Ch.D. Broad, J. Wisdom jt), milles nähakse tavaliselt analyytilise filosoofia yht lätet. Selle traditsiooni teise allikana arvesse tulev "Viini ringi" loogiline positivism (alates 20ndate keskpaigast), hiljem rohkem tuntud loogilise empirismina, teadvus- tus Inglismaal sisuliselt alles Joadi raa- matuga samal 1936. aastal ilmunud A. Ayeri teose *Language, Truth and Logic* kaudu. Analyytilisest filosoofiast kui enam-vähem yhtsest traditsioonist (koolkonda ei moodustanud see iialgi!) saab seetõttu rääkida kõige varem pä- rast seda aastat, pigem aga alles alates Teisest maailmasõjast. Niisiis on mõtte- tu kysimus Joadi kuulumisest sellesse traditsiooni. Seda näitlikustab ka asja- olu, et lisaks loogilistele positivistidele puuduvad teose indeksist ka Ramsey ja Wisdomi nimed, Wittgensteini on mai- nitud vaid üks kord; samas toetub Joad Russell, Moore'i ja Broadi kõrval tuge- valt Platonile, A.N. Whiteheadile ja H. Bergsonile. Kuhu Joad siis kuulub? Ar- van, et paremat "liigitust" siin olla ei saa kui Briti empiristlik-realistlik tradit- sioon kõige laiemas mõttes. Eriti me- tafyyfysika osas aga jääb seegi määratlus liiga kitsaks.

Teosest endast käesolevas arvustuses ammendavat ylevaadet muidugi anda ei õnnestu, lyhikese ehk siiski. Nagu autor sissejuhatuses märgib, on ta "sihiks (...)

olnud varuda üldine ülevaade filosoofia peaväljakust, tutvustada ülevaate käi- gus põhiprobleeme, millede üle filosoof- fid vaidlevad, näidata, miks nad nende üle vaidlevad, ja anda mõned illustrat- sioonid meetodeist, millede varal nende diskussioonid toimuvad" (lk 8). "Kirju- tades esmajoones intelligentse võhiku jaoks, olen iseäranis hoolikalt püüdnud olla arusaadav" (lk 9). Ja seda kõike on Joad püüdnud teha võimalikult erapoo- letult: "Olen siiski harilikult loobunud oma isiklikust kriitikast; tavaliselt, aga mitte alati... Et minu hooleks on olnud esitada teiste vaateid, olen püüdnud nii palju kui võimalik alla suruda enda omi" (lk 11). See on tal enamasti ka õnnestunud. Tervitatav on, et Joad toob ise sissejuhatuses (ja ka hiljem) otseselt välja needki probleemid, kus ta pole enda arvates suutnud seda ylesan- net täita.

Teos jaguneb kolme ossa – "Tunne- tusteooria", "Kriitiline metafyyfysika" ja "Konstruktiivne metafyyfysika", need omakorda peatykkideks, mida on kok- ku 20. Teose tugevaim osa on kindlasti esimene (täpsemalt selle kolm esimest peatykki), kus autor käsitleb tajuproble- leeme ning empirismi ja ratsionalismi vahekorda. Teises osas analyyfysib Joad mitmesuguseid metafyyfysilisi mõisteid, nagu substants, muutumine, põhjuslik- kus ja mina (*Self*), ning jõuab järelduse- le, et metafyyfysika ei pea tegelema mitte maailmaga sellisena, nagu see näib ole- vat, vaid sellisena, nagu see tõeliselt on. Kolmandas osas annab autor ylevaate mitmest tuntumast metafyyfysilisest systeemist (Platon, Aristoteles, Kant, Hegel, Bergson, Whitehead, samuti pragmatism ja marksism). Nagu märgib

oma retsensioonis Joadi raamatu originaalile H.B. Acton (*Mind*, Vol. XLV, 1936, lk 383–387), on ta sealjuures andnud Platoni ja A. von Meinongi teooriatele tähtsama positsiooni, kui ykski teine tolleaegne autor seda teinuks. Kuid jälle hoiatab Joad mitmes kohas isegi, et ta on ses osas veidi erapoolik. Iga peatyki taga on olemas ka bibliograafia, mis – kuigi lyhike – viitab Joadi teose kirjutamisaja tähtsamaile relevantseile raamatuile. Muidugi võib vaielda, kas äkki poleks eestikeelse väljaande toimetajal tasunud neid bibliograafiaid tänapäeva seisukohast täiendada või vähemalt lisada viited kõigele asjakohasele eesti keeles ilmunule.

Nyyd veidi lähemalt esimesest osast. Arutades taju ja eriti sajandi esimesil kymnendeil briti filosoofias kesksel kohal olnud meelteandmete probleemi yle (ptk I–III), näitab Joad veenvalt puudujääke nii naiivrealistlikus kui subjektiividealistikus positsioonis, ning jõuab järeldusele, et yldiselt aktsepteeritavat positiivset lahendust ses kysimuses ei olegi (lk 82). Sama võib väita ka praegu, 60 aastat hiljem. Empiiriline kogemus ei võimalda meil saada teadmist objektidest. IV peatykis pöördub Joad seetõttu aprioorse tunnetuse juurde, mis peaks niisuguse võimaluse andma. Ta jõuab aga vaateni, et viimase abil ei saa me teadmist sama, füüsilise maailma kohta: "...see, millest meil on aprioorne tunnetus, on midagi muud kui see, millest meil on meeleline kogemus" (lk 96). Seega Joadi järgi meil on füüsilisest maailmast ainult meeletaju abil saadud teadmine, see aga pole teadmine mitte objektidest, vaid meelteandmeist. Viimaste "taga" olevaid objekte saab tunne-

tada vaid *a priori*. Aprioorse tunnetuse käsitlus on raamatus võrreldes empiirilise tunnetuse omaga tänapäeva vaatepunktist palju vähem rahuldav, ses osas on viimaseil aastakymneil palju olulist lisandunud. See annab end tunda näiteks aprioorsuse, paratamatuse ja analyytilisuse segiajamises Joadi poolt (lk 90–91).

Loogika käsitlus V peatykis oli aga iganenud juba teose ilmumise ajal (vt Actoni retsensiooni). Induktsiooni ja teadusliku meetodi käsitluses toetus Joad Russelli *Problems of Philosophy*'le (1912), ignoreerides hiljem (eelkõige Ramsey ja loogiliste positivistide) tehtut. Samuti on peaaegu ignoreeritud tolleks ajaks juba rohkem kui 50 aasta vanust range symbolloogika arengut (Boole'i, Frege, Schröderi, Peano, Peirce'i töid), selle ala esmaesindajaks peab Joad Russelli ja Whiteheadi *Principia Mathematica*'t (1910–13). Seda enam eksitav on V peatykk tänapäeva seisukohalt. Ta on ainus, mille julgeksin soovitada lugemisel vahele jätta.

Kokkuvõtvalt võiks ytelda, et Joadi teos on kirjutatud selgelt ja hea stiiliga. Mõningad ebatäpsused filosoofia ajaloos osas, millele viitab Acton, ei sega teost olemast heaks *sissejuhatuseks* filosoofia põhiprobleemidesse ja filosoofilisse argumentatsiooni. Kuivõrd niigi tuleb teose lugemisel arvestada ka järgnevail aastakymneil tehtut, ei ole praegu enam mõtet seda eriti kritiseerida ka oma aja mitme suundumuse ignoreerimises.

Mõni sõna tõlkest. Hoolimata esialgselt võõristusest sobib Uku Masingu isikupärane stiil teosega ysna hästi. Mis puutub eestikeelsesse terminoloogiasse,

siis selle yle võiks palju vaielda. Eelistan seda siinkohal siiski mitte teha. Mõned Masingu tõlkevasted on selgelt ebaõnnestunud ja eksitavad, mõned võib-olla isegi päris head. Suur tänu toimetajale, kes on lisanud raamatu lõppu Masingukoige võõramate terminite seletused ning teksti sees nende ingliskeelsed vasted.

TANEL TAMMET

Poollelijäänud rehkendus

BERTRAND RUSSELL. UURIMUS TÄHENDUSEST JA TÕEST. Inglise k tlk Tiitu Hallap. Hortus Litterarum, Tallinn, 1966. (Avatud Eesti Raamat.) 520 lk. Hind 81 kr.

"Niisiis ei ole küsimus, kas sõnakonstruksioon tähendab midagi, alati lihtne, kuid ei saa olla kahtlust, et mõned sõnakonstruksioonid tähendavad midagi, samal ajal kui teised ei tähenda ja et nendest, mis midagi tähendavad, tähendavad mõned midagi, mis on tõene, ja teised tähendavad midagi, mis on väär."

Umbes sellise näoga lausetest see viiesajaleheküljeline raamat koosneb (näide leheküljelt 251). Käsitletav teema on kaasaegne klassika: sõnade ja lausete "tähenduse" olemus. Meetodiks detailirohke mõttelõnga vähestrektureeritud keerutamine.

See on tõesti igav raamat, mille kannatlikuks kaanest kaaneni läbitöötamiseks leidub vastupidavust peale tõlkija veel vaid paadunud fanaatikutel.

Autorist. Sajandivahetuse briti filosoofia suurkuju Bertrand Russell oli haruldaselt mitmekülgne mees, kes peale n-õ traditsioonilise filosoofia harrastas

ka poliitilist tegevust, andis väga olulise panuse matemaatilise loogika rajamisse ja oli lisaks kõigele võitlev (mees)feminist. Russelli olulisus sajandi esimese poole vaimsel maastikul, konkreetset aga mahukas esseetoodang, teenis talle 1950. aastal koguni Nobeli kirjanduspreemia. Ja kui praegusajal on kirjanduspreemia põhitähenduseks vähetuntud kirjaniku kuulsakstegemine, siis Russelli puhul käis kuulsus preemia ees.

Põrkudes loomuliku sooviga nii olulise autori eestindamiseks, tekib aga paratamatult küsimus, mida konkreetset tõlkida tasub. Russelli peateos – koos A.N. Whiteheadiga kirjutatud ja kaasaegsele loogikale ning analüütilisele filosoofiale aluse rajanud "Principia Mathematica" ei ole küll igav, kuid on väga tehniline, ning loogika-sissejuhatuse pealegi veel ajast ja arust: tegu on pigem ajaloolise dokumendiga. Russelli lõbusamat sorti esseistika ei ole samas representatiivne. Võimalik alternatiiv oleks olnud Russelli hilise perioodi peateos, 1948. aastal ilmunud "Human Knowledge, Its Scope and Limits".

Tõepoolest: Russelli filosoofiliste tööde n-õ keskmise kihi esindajana ei ole käesolev raamat halb valik, kuid asukoha plussidega käivad kaasas tüüpilised miinused.

"Uurimus tähendusest ja tõest" paikneb konkreetsetes kontekstis - analüütilise filosoofia alguse, Viini ringi ja neopositivismi elavas õhustikus. Sõnade ja lausete "täendus" oli ringkonna mängu nimi. Wittgensteini küsimus, miks üldse midagi öelda saab ja kuidas on võimalik, et kõne eksisteerib, ongi see probleem, millega Russell "Uurimus-

ses" tegeleb.

Kui Russell'i küsimus on seesama, millele on pühendatud Wittgensteini looming, siis vastamise, täpsemalt, selgituste stiil on oluliselt erinev. "Tractatus" ja "Philosophische Untersuchungen" on elegantsed, säravad, selgekeelelised teosed, Russell'i "Uurimus" aga lohisev ja tüütu. Kogu raamat jätab vähe läbitöötatud tooriku mulje, mis Russell'i mitmekülgselt produktiivsust arvestades (ta on kirjutanud üle neljakümne raamatu) pole muidugi üllatav.

"Uurimuse" kandev idee on nn loogiline atomism: veendumus, et lause tähendus moodustub lauses sisalduvate atomaarsete baasväidete loogilise kombineerumise teel. Mõistagi tuleb seejuures eeldada, et loomulik keeles eksisteerivad lammutamatud ja üksteisest sõltumatud atomaarsed baasväited. Seda eeldust jagab Russell varase Wittgensteiniga ("Tractatus"), kuid hiline Wittgenstein ("Philosophische Untersuchungen") ütleb loogilisest atomismist suuremalt jaolt lahti, teenides seega Russell'i halvaks panu, mida ta ka "Uurimuses" väljendamata ei jäta.

"Uurimuse" meetod kasutab ühe oma vundamendina matemaatilise loogika baasmõisteid, kuid raamat ise ei ole mingil juhul loogikaraamat. Loogikat otseselt riivavad-kasutavad-puutuvad osad võib soovi korral hoopis vahele jätta, muud peatükid on iseseisvalt loetavad. Loogilise atomismi paremaks mõistmiseks on teatud loogika-alane ettevalmistus muidugi kasuks – püüab ju loogiline atomism formaalse loogika baasprintsiipe otse loomulikule keelele rakendada.

Ka Russell'i vaadete isikliku konteksti

paremaks mõistmiseks on kasulik meenutada tema filosoofilisi vaateid loogikale. Olles ise üks kaasaegse loogika rajajaid, suhtus Russell loogika rakendusvõimalustesse positivistidele sageli omase kriitikavaba optimismiga. Russell'i nn logistsitlik koolkond lootis kogu matemaatika tuletada otse loogikast ja "Uurimuses" laiendab Russell sedasama optimismi loomuliku keele ja tähenduse probleemidele üldisemalt.

Praegusaja analüütilises filosoofias pole Russell'i lähenemine loomulikule keelele üldse populaarne – erinevalt Russellist tehakse loomulikel ja formaalsetel keeltele väga ranget vahet. Erinevatel keelteklassidel on hoopis erinevad eesmärgid, rakendusviisid ja analüüsimeetodid.

Kolmekümnendatel aastatel tõestas Kurt Gödel logitsismi jaoks hukutavalt, et matemaatikat ei saa tuletada mingist kindlast arvust loogilistest printsiipest. Teisisõnu, iseseisvaid ja "õigeid" (loogika või matemaatika mõttes) printsiipe on lõpmatu arv ning see muudabki nende tegeliku loetlemise võimatuks.

Nagu harilik keel nii pole ka matemaatika ja loogika suletud, lõplikult formaliseeritavad süsteemid. Russell püüab "Uurimuse" teemaatilisel sobivates peatükkides esitada oma platoonilisi vaateid tõe osas, s.o suhtumist tõesse kui objektiivselt ja paratamatult olemasolevasse universaalsesse kvaliteeti. Nominalismi ja realismi traditsioonilise vastasseisu küsimuses ütleb Russell: "Seetõttu teen ma (ehkki teatud kõhk-lusega) järelduse, et pole olemas mitte lihtsalt üldised sõnad, vaid universaalid". Veel enam, raamatu lõpetab lause:

"Mina omalt poolt usun, et me võime, osalt süntaksi uurimise kaudu, jõuda märkimisväärse teadmiseni maailma struktuurist". Mitmes olulises mõttes tuleb Russelliga siinkohal nõustuda, kuid liiga tõsiselt ei saa sellist optimismi siiski võtta.

Oluline osa "Uurimusest" on pühendatud diskussioonile loogilise positivismi suurkuju Rudolf Carnapi vaadete verifitseerimisprintsiiibi osas.

Verifitseerimisprintsiiip oli loogiliste positivistide väljatöötatud ideaalmee-
tod lausete "tõesuse" kontrollimiseks, mis andis lausetele samas tähenduse. Verifitseerimisprintsiiip oli korruga nii suursaavutus kui allakäik: kui koolkond aja jooksul veendus, et asja tuumaks kujunenud verifitseerimisprintsiiipi ei saa tegelikult kusagil rakendada (Gödeli negatiivsete resultaate valguses isegi mitte selliste puhtabstraktsete teaduste nagu matemaatika korral!), siis pettus koolkond senises metoodikas, kaotas pinna jalge alt ja lagunes. See lagunemine aga ei muutnud tehtud tööd väärtusetuks – loogilised positivistid suutsid oma suhteliselt lühikese olemasoluperioodi jooksul nihutada kogu kaasaegse filosoofia taustsüsteemi.

Lühidalt öeldes esitab Russell "Uurimuses" verifikatsiooniprintsiibile tõsi-
seid vastuväiteid (nagu Carnap ütleb: "Kui me teaksime, mida kujutab endast teatud lause tõseseks osutumine, siis me teaksime, mis on tema tähendus"). Loogilise positivismi koolkonna lõpp hakkab lähenema. Viimase hoobi Viini ringile andis aga hoopis Hitler – pärast *Anschlussi* põgenesid natside kätte läinud Viinist kõik koolkonna aktiivsed liikmed.

Nagu öeldud, jätab "Uurimus" toore ja lõpetamata, Teise maailmasõja eel kiiruga valmis kribitud mulje. See kõik ei tähenda, et "Uurimust" lugeda ei tasu. Sisu poolest on tegu siiski hariva ja õpetliku kirjandusega. Tõlkija põhjalik sissejuhatus on eriti tänuväärne lisandus.

Enne lugema hakkamist soovitaks aga varuda teatud hulga ettevalmistust ja tõsise koguse kannatlikkust – ning kui tervet rehkendust ei jõua, siis ka paar peatükki uurimust annavad parema arusaamise töö ja tähenduse problemaatika üleinimlikust suuruselt.

AAP NELJAS

John Stuart Milli vabadusekäsitlus

JOHN STUART MILL. VABADUSEST. Inglise tõlke Kaja Tael, eessõna Henno Rajandi. Hortus Litterarum, Tallinn, 1966. (Avatud Eesti Raamat.) 221 lk. Hind 59 kr.

Eelmisel aastal ilmus eesti keeles poliitilise mõtte ajaloo üks tähtsaid, John Stuart Milli "Vabadusest". Filosoofias oli Mill oma isa James Milli ja Jeremy Benthami rajatud utilitaristliku käsitluse edasiarendajaks, aga samas ka nende seisukohtade kriitikuks. Poliitikatööras peetakse teda kaasaegse, isikuvabadusekeskse liberalismikäsitluse üheks rajajaks. Milli vabadusekäsitlus on siamaani see alus, millelt leiavad ühiskeele erinevate liberalismisuundade esindajad. Kui varasemate liberaalset traditsiooni esindavate filosoofide huvi-

keskmes oli enamasti riigi ja tsiviilühiskonna omavaheline suhe ning üksikisiku huve peeti enamasti identseks tsiviilühiskonna omadega, siis Milli tähelepanu keskpunktis on üksikisiku ja ühiskonna suhe tervikuna. Täpsemalt huvitas teda kodanikuvabadus ehk sotsiaalne vabadus, mida ta defineeris kui ühiskonna võimu piiri üksikisiku üle; ta üritas määratleda, kui ulatusliku autonoomia peaks ühiskond üksikisikule tagama, millised on selle võimu olemus ja piirid, mida ühiskond on õigustatud indiviidi suhtes rakendama.

Kuigi Mill elas ja tegutses 19. sajandi keskel ("Vabadusest" on kirjutatud 1859) – majandusliku liberalismi kulda- jastuks peetud perioodil – ei olnud selle aja ühiskondlikus arvamuses üksikisiku vabaduste tunnustamine sugugi üheselt mõistetav, vaid tugines ka sellisel vabameelsel Euroopa maal nagu Suurbritannia pigem tavale kui kindlale teoreetilisele käsitlusele üksikisiku õigustest. Paradoksaalsel kombel oli isikuvabaduse tagamise probleem demokraatia arenemisega isegi teravnenud, sest koos vabade valimistega levis ühiskonna radikaalsema reformimise pooldajate seas arvamus, et varasematel aegadel kuninga isevalitsuse piiramiseks ja isikuvabaduse kaitseks riigivõimu tegevusele kehtestatud õiguslikud piirangud pole rahvavõimu puhul enam asjakohased, eriti kui tegemist on avaliku arvamuse poolt toetatud ja üldistest huvidest lähtuvate ettekirjutuste kehtestamisega. Sellele vaidlesid vastu need (ka Milli vaateid oluliselt mõjutanud Tocqueville), kes leidsid, et valimisvõidu saanud enamuse piiramatu võim võib hakata ohustama üksikisiku vabadusi ja lõpp-

kokkuvõttes demokraatiat ennast ja viitasid, et säärane Rousseau' teooriatega põhjendatud poliitika viis Prantsuse revolutsiooni diktatuurile.

Mill oli nii üldise valimisõiguse pooldaja (mis oli sel ajal Suurbritannias ägeda poliitilise võitluse teemaks) kui ka isikuvabaduste kaitsja. Teda pani arenguvõimalus, kus demokraatlik režiim pöördub omaenda aluspõhimõtete vastu, tõsise dilemma ette. Utilitaristliku filosoofina pidas Mill iga inimliku tegevuse (sh ka poliitika) eesmärgiks ratsionaalsete lahenduste abil suurima võimaliku heaolu tagamist suurimale võimalikule hulgale inimestele. Kui võrd aga poliitikas ei ole võimalik leida universaalset valemit, mille elluviimine annaks kõiki rahuldava tulemuse, eeldab inimeste heaolu tagamine poliitiliste vahenditega ühiskonna ja üksikisiku sageli vastuoluliste huvide koordineerimise keeruka probleemi lahendamist. Oma vabadusteoorias püüdis Mill leida sellele vastuolule ratsionaalselt põhjendatud lahendust, üritades piiritleda, millises ulatuses on avaliku võimu sekumine üksikisiku tegevusse legitiimne.

Mill alustas oma arutluskäiku sellest, et võimu kandev rahvas ei ole alati sama rahvas, kelle suhtes võimu rakendatakse; ja et rahva võim iseene üle ei tähenda, et igaüks valitseb iseennast, vaid et igaüht valitsevad kõik teised. Peale selle tähendab rahva tahe tegelikult kõige arvukama või kõige aktiivsema rahvaosa tahet – enamuse või enamusena tunnustust leidnud kildkonna tahet; seetõttu ei saa välistada, et rahval võib tulla tahtmine üht osa enda hulgast alla suruda, ja kaitseabinõud selle vastu on

sama tarvilikud kui igasuguse muu võimu kuritarvitamise vastu. Piirangud üksikisikutele rakenduva valitsusvõimu suhtes ei kaota seetõttu midagi oma tähtsusest ka siis, kui võimukandjad on regulaarselt aruandekohustuslikud ühiskonna, st selle tugevaima osa ees (lk 35).

Mill jätkas oma arutluskäiku tõdemusega, et üksikisikut tuleb kaitsta nii võimuesindajate türannia kui ka üldise sallimatuse eest (mis tema arvates võib osutada isegi kohutavamaks mõnest poliitilise rõhumise vormist). Ta hoiatas ühiskondliku arvamuse türannia eest ja leidis, et ühiskondliku arvamuse õigustatud mõjul inimese isiklikule elule peaks olema mingi piir, kust üle ei tohi astuda (lk 36–37).

Selle “ühiskonna õigustatud sekkumise piiri” praktiliseks paikapanemiseks soovitas Mill ühiskonna ja tema liikmete suhete määratlemisel aluseks võtta väga lihtne põhimõte – ühiskond võib oma liikmete tegutsemisvabadust piirata ainult enesekaitseks. Ta leidis, et tsiviliseeritud ühiskonna ükskõik millise täiskasvanud liikme suhtes jõu rakendamise on õigustatud ainult selleks, et takistada kahju tekitamist teistele. Inimese enese tegelik või oletatav füüsiline või moraalne hüvang ei ole piisav õigustus ühiskonnapoolseks jõuga sekkumiseks. Järelikult peaks igäüks olema oma tegude eest ühiskonna ees vastutav ainult selles osas, mis puudutab teisi. Selles, mis puudutab ainult teda ennast, peaks inimese sõltumatus olema täielik (lk 43–44).

Otseselt ja esmaselt indiviidi puudutavaks tegevuseks pidas Mill kõike seda, mis puudutab ainult indiviidi ennast.

Kui ettevõtmistesse on kaasa haaratud ka teisi isikuid, siis on vajalik nende vabatahtlik nõusolek. Esmajoones pidas ta silmas seda, et inimene kujundab vabalt oma seisukohti, st südametunnistuse vabadust ja arvamuste väljendamisest vabadust; eluplaanide kujundamisest ja elluviimise vabadust, st ettevõtlusvabadust, ning üksikisikute ühinemisvabadust ükskõik mis eesmärgil, kui see ei too kahju teistele (lk 47–48).

Nende vabaduste austamist pidas Mill vaba ühiskonna toimimise eeldusteks ja leidis, et tõelise vabaduse nime on väärt kandma ainult igäühe vabadus taotleda omaenda hüvangut omaenese valitud viisil, nii kaua kui ei röövita sedasama võimalust teistelt ega seata takistusi nende püüdlustele seda saavutada. Ta arvas, et lõppkokkuvõttes võib inimkond rohkem selle kaudu, et laseb igäühel elada oma tahtmise järgi, kui sundides igäüht elama nii, nagu tundub hea teistele (lk 48–49).

Kui selline printsiip ühiskonnasuhete reguleerimisel aluseks võtta pakub kõige rohkem huvi see, kuidas kujutas Mill ette nende rakendamist erinevatele piirjuhtumitele tegelikus elus. Mill leidis, et üksikisik ei pea ühiskonnale oma tegudest aru andma, kuni need ei riiva kellegi teise huve peale tema enda. Ühiskond võib sellise tegevuse suhtes rakendada veenmist või avalikku hukkamõistu, kuid mitte enam. Samas on üksikisik ühiskonna ees vastutav, kui tema teod kahjustavad teisi, ning teda võib karistada kas ühiskondlikult või seaduse jõul, juhul kui üks või teine on ühiskonna meelest tarvilik (lk 183).

Mill oli aga veendunud, et teistele kahju tekitamiseks ei tohiks pidada se-

da, kui keegi saab kahju vaba konkurentsi tingimustes, mis toimub üldiselt aktsepteeritud mängureegleid järgides, olgu siis tegemist vabakaubanduse või võistluseksamitega. Ühiskond peaks karistama ainult siis, kui konkurentsis on kasutatud ühistele huvidele vastukäivaid vahendeid – pettust, reetmist, vägivaldat.

Tuues näiteks kaubanduse, leidis Mill, et kauplemise puhul on tegemist sotsiaalse tegevusega, mis puudutab teiste inimeste huve ja mida ühiskonnal on järelikult õigus reguleerida. Kuigi ta ise ettevõtluspiiranguid ei pooldanud (nt kvaliteedikontroll, tööohutuse reeglid), leidis ta, et kauplemisvabadus tugineb pigem inimestele tegevusvabaduse andmise otstarbekohasusele kui isikuvabaduse põhimõtetele (lk 184–186).

Isikuvabaduse küsimus kerkib aga siis, kui ühiskond üritab piirata ostja vabadust ükskõik millist kaubaartiklit vabalt kätte saada, põhjendades seda näiteks vajadusega kuritegusid ennetada. Näiteks mürgiste ainete müümisel pidas ta lubatavaks hoiatussiltide ja kirjaliku müügilepingu nõudmist tehingu sooritamisel, kuid mitte nende vabamüügilt kõrvaldamist. Alkoholi kuritarvitamisesse ei peaks ühiskond sekkuma, küll aga tuleks karistada purjuspäi toimemepandud kuritegusid. Laiskuse eest ei peaks karistama, küll aga siis, kui isik laiskusest või mõnel muul temast sõltuval põhjusel jätab täitmata oma seaduslikud kohustused teiste eest, näiteks laste eest hoolitsemine (lk 186–189).

Keerukateks piirjuhtumiteks isikuvabaduse ja õigustatud sotsiaalse kontrolli vahel pidas Mill neid, kus keegi on soovitanud või ajendanud kedagi toime

panema mingit tegu, mis on kahjulik eelkõige teo toimepanijale enesele. Kui inimesed on vabad oma elu üle ise otsustama, siis on nad vabad ka ükskõik kellelt nõu saama. Probleem tekib siis, kui nõuandja oma tegevusest isiklikult kasu saab või kui tema tegevust loetakse üldist hüve kahjustavaks. Nii peab Mill küsitavaks, kas mängupõrgu pidaja või kupeldaja karistamine on õigustatud, juhul kui hasartmängu mängimine või prostitutsioon iseenesest karistuse alla ei kuulu (lk 190–193).

Mill leidis, et üldjuhul on kõik vabalt sõlmitud lepingud, eriti rahalised, pooltele täitmiseks kohustuslikud. Kuid on juhtumeid, kus vabatahtlikust lepingust vabanemise piisavaks põhjuseks on lepingu kahjulikkus inimesele endale. Sellise juhtumina tõi ta enese orjasküümuise õigustühisuse. Ta leidis, et inimesel peab olema õigus teha oma huvides, mida ta tahab, samas aga on ta ühiskonna ees aruandekohustuslik tema võimu alla kuulujate suhtes. Nii on igati isikuvabadusega kooskäiv nõue, et vanemad annaksid oma lastele hariduse, kui vanematele jäetakse vabadus valida, millises õppeasutuses lapsed haridust saavad (lk 200–203).

Mida arvas Mill sellest, kas valitsus peaks inimeste heaks midagi tegema või jätma üksikisikud oma õnne hoolde (kuigi ta ei pidanud seda rangelt isikuvabadust puudutavaks)? Ta leidis, et selline sekkumine on igal juhul kahjulik, kui tahes õilsatest lähtekohtadest seda ka ei teostata. Siinjuures pidas ta otsustavaks riigipoolse hooldamise halvat mõju inimeste ettevõtlikkusele ja sellise süsteemi otsest majanduslikku ebaefektiivsust, tuues bürookraatliku rii-

gi halvava mõju näiteks Vene impeeriumi. Mill pooldas võimalikult laia omavalitsuslike liitude tegevust ja leidis, et valitsuse roll peaks piirduma seaduste kehtestamise ja nende täitmise järelevalvega (lk 207–217).

MAIT TALTS

Sohvi ja tema maailm

JOSTEIN GAARDER. SOFIE MAAILM. Norra k tlk Katrin Portnov, Henno Sonn ja Karel Zova. Koolibri, Tallinn, 1997. 472 lk. Hind 149 kr.

Kui ühe Norra gümnaasiumi usuõpetuse ja filosoofia õpetajal Jostein Gaarderil sündis mõte kirjutada noortele raamat filosoofia ajaloost, ei osanud ta ilmselt aimatagi, millega lugu lõppeda võib. Kuna ta oli varemgi kirjutanud mõned raamatud (teiste seas ka paar fantaasiarikast lugu lastele), arvas ta end ülesandega põhimõtteliselt toime tulevat. Raamat pidi tulema natuke õpiku moodi, ent kuna tavalise õpiku kirjutamine tundus Gaarderile lootusetult igav, otsustas ta asja lahendada teistmoodi.

Raamatu kirjutamiseks võttis Gaarder gümnaasiumist palgata puhkust ning keelitas kirjastajat raamatut välja andma ka sellisel juhul, kui see pennigi kasumit ei peaks tooma. Selline võimalus paistis üsnagi reaalne. Ent õnneks läks hoopis teisiti ning mõnes mõttes võib kirjaniku käekäiku ehk võrrelda tema raamatu keskse tegelase Sofie Amundseni saatusega, kes raamatu lehekülgedel avastab enda ja oma maail-

ma kohta üllatavaid asju ega samuti algul aimatagi, millesse ta end sisse mässida laseb. "Sofie maailm" (ilmus Norras esmakordselt 1991. aastal) kujunes ootamatult tõeliseks menuromaaniks, üheks 90ndate loetumaks raamatuks üldse. Praeguseks on raamatu väljaandmisõigused müüdnud juba umbes 40-le maale ja see on ilmunud ka niisugustes eksootilistes keeltes nagu tai, korea, hiina, araabia ja jaapani.

Tegevus, kui saab üldse tegevuseks nimetada midagi, mis on oma olemuselt fiktiivne (st eksisteerib aktuaalsel kujul vaid lugeja teadvuses), leiab aset umbes kuu aega enne ja mõned päevad pärast 15. juunit 1990, mil Sofie Amundsen saab 15aastaseks. Viieteistkümnendat eluaastat pole kirjanik pöördeliseks daatumikus valinud sugugi juhuslikult. Gaarder on oma õpetajakogemusele viidates (ja teda näivad toetavat ka mitmed uurimused) väitnud, et just neljaviieteistaastastel on kalduvus teadvustada esmakordselt enda jaoks olulisi eksistentsiaalseid küsimusi. See olevat ka sobivaim aeg tegemaks tutvust filosoofia ajalooga (Gaarder arvab, et 19–20aastaselt on seda teha juba natuke hilja). Eriti oluline on see tänapäeva informatsioonikaose tingimustes, kus informatsiooni hulk kasvab geomeetrisel progressioonis ja inimese võimalused eristada oma eksistentsi seisukohalt olulist teavet mürast muutuvad järjest ahtamaks. Gaarder on kusagil intervjuus väitnud, et kuna me ei tea, kuhu oleme teel, võiks kasulik olla teada vähemalt sedagi, kust oleme tulnud.

"Sofie maailm" algab tegelikult üsna tavapäraselt. Ühel ilusal päeval hakkab norra koolitüdruk Sofie Amundsen

leidma oma postkastist ümbrikke kummaliste küsimustega nagu "Kes sa oled?" või "Kust on maailm pärit?". Veidi hiljem hakkab ta saama suuri kollaseid ümbrikke konspektidega, mida talle saadab keegi esialgu tundmatu filosoofiaõpetaja. Mõningate kummaliste seelduste järel õnnestub tal oma filosoofiaõpetaja jälile saada, kohtuda temaga ja edaspidi hakkab Sofie õpetust saama juba otse temalt. Samas hakkab toimuma ka järjest seletamatuid asju. Sofie leiab esemeid, mis ei kuulu talle, peeglis pilgutab keegi talle kaht silma korruga ja kõigele lisaks hakkab ta leidma igalt poolt postkaarte, mida keegi Liibanonis Norra ÜRO pataljonis teeniv major tema kaudu kellelegi Hildele saadab. Poole raamatu peal taipavad Sofie ja tema õpetaja Alberto Knox, et nad on tegelikult vaid varjukujud käsikirjas, mida major Albert Knag kirjutab oma tütrele viimase viieteistkümnendaks sünnipäevaks. Kuid asi ei näi sugugi sellega piirduvat. Vihjamisi antakse mõista, et ka Hilde "maailm" on tegelikult vaid teatav "tegelikkustasand" ühe norra kirjaniku teoses (meie kui selle maailma suhtes "välised" teame seda niigi). Ja siit võib igatüks omasoodu edasi mõelda.

Niisiis on raamatus mitu "tegelikkustasandit" või metareaalsust, mis suhtuvad teineteisesse kui jutustused. Alberto Knoxi kirjaliku või suulise loengukursusena esitatud läänemaise filosoofia ajalugu suhtub Sofie "maailma" samamoodi kui Sofie "maailm" Hilde "maailma" ja nii edasi. Nii viisi muudetakse filosoofia ajalugu fiktiivseks, st üheks jutustuseks teiste jutustuste seas (tänapäeval on väga modern öelda "narratii-

viks"). Seejuures hakkab "raamjutustusel" alates raamatu keskpaigast (pöördepunkti on George Berkeley radikaalne empirism) kohati olema oma "sõnum", mis võib aga olla ka hoopis teistsugune, kui Alberto Knoxi filosoofiakursusel parasjagu käsitletav materjal eeldaks. Lisaks luuakse filosoofiakursuse teatava "doktrinäärsuse" (tuleb ju rangelt kinni pidada käsitletava filosoofi vaadetest) ja raamjutustuse selge relativismi vahel tuntav pinge, mis hoiab lõpuni ülal raamatu tegevustikku. Nii muutub "romaan filosoofia ajaloost" (nagu kõlab kirjanikupoolne määratlus) mingil määral ka filosoofiliseks romaaniks.

Teksti ja tema looja vahetõde Gaarder romaanis modelleerib maailma vahetõde "kõrgemate jõududega". Major Albert Knag on Sofie maailma Jumal ja Hilde sõnaselgelt ingel. Majoril on täielik meelevälv Sofie maailma üle ja ka see, et aeg kulgeb eri maailmades erinevalt, on pärit pigem filosoofilisest teoloogiast. Alberto ütlebki kusagil majori kohta, et "kuna me (st Alberto ja Sofie) olemegi tema, ei saa me iial temast midagi teada". (Korralik kristlanegi ei või oma Jumalast otseselt midagi teada, sest usk algabki ju sealt, kus teadmine lõpeb.) Ent põhimõtteliselt võib Sofie ja Hilde maailmade suhe olla ka vastupidine (sellele vihjatakse kas või seoses Püha Bingeni Hildegardi nägemustega) ja nii põgenevadki Sofie ja Alberto Knox lõpuks raamatu (*resp* käsikirja) pabermaailmast transtsendentaalsesse ideaalmaailma teiste maailmakirjanduse ja folkloori personaažide sekka.

Gaarder on omal kombel suutnud tunnetusteoreetilised ja ontoloogilised

aspektid teadlikult segi ajada. Seejuures pole enamasti selge, milliseid seisukohti Gaarder ise jagab, ja tegelikult pole see ka jutustuse kulgemise seisukohalt eriti oluline. Euroopa filosoofiatraditsioon on kummaliselt tihti lähtunud juba Parmenidese poolt sõnastatud põhimõttest, et "see, millest saab mõelda, ja see, mis on, on üks ja seesama". Igal juhul lähtub ka Gaarder eeldusest, et meie tunnetuse piirid ei pruugi olla veel meie eksistentsi piirideks.

Tõenäoliselt seisneb Gaarder suurim teene siiski selles, et ta on toonud filosoofia tema kõrgest elevandiluu tornist alla ja suutnud tõestada, et see ei ole tabamatu salateadus, vaid pigem midagi, mida kõige puhtamal kujul esindab laps, kes pole veel jõudnud selle maailma nähtusi jagada ühelt poolt ilmseteks (mis analüüsi praktiliselt ei vaja) ja teisalt tunnetamatuteks (mida polegi mõtet analüüsida). Ühes oma esimestest loengutest väidabki Alberto Knox, et ainus, mida vajame selleks, et saada headeks filosoofideks, on oskus imestada. Täiskasvanud on selle oskuse juba suuremalt osalt minetanud.

Argilugeja jaoks on Gaarder "Sofie maailm" seega otsekui mitmekihiline tort, mille võib vabalt kihtideks lõhkuda ja nautida just seda, mida kõige paremaks peetakse. Kes soovib, võib keskenduda ka üksnes filosoofia ajaloolle Alberto Knoxi interpretatsioonis, sest harva suudetakse midagi keerulist nii lihtsalt ära seletada kui selles raamatus. Gaarderit ongi süüdistatud mõne filosoofi vaadete liigeses lihtsustamises ja mõningate aspektide "mahavaikimises" (näiteks on Hume'i vaated leidnud käsitlemist radikaalse agnostitsismi vai-

mus, mis on küll Hume'i puhul peamine ja vastab ka hästi autori taotlustele, ignoreerides aga seda poolt tema vaadetes, mis seotud argimõtlemise usaldavusega). Täielikult on välja jäänud ka näiteks positivistid ja analüütilised suunad. Seetõttu ei saagi raamatu ekskurssi filosoofia ajalukku pidada läänemaise filosoofia täielikuks ajalooks, nagu on rõhutanud ka autor ise.

Filosoofia ajaloo käsitlemisel üritab Gaarder olla eelkõige popularisaator (võiks isegi öelda, et selgelt lõövad välja tema pedagoogikalduvused). Julgelt toob ta oma filosoofia diskursusse näiteid, mis seisavad lugejale nii ajalises kui mõistelises plaanis ligemal. Säärane "moderniseerimine" algab juba mütooloogiakäsitluse puhul, kus Jotunheimi hiide võrreldakse tuumaterroristidega. Platoni ideede-teooria illustatsiooniks kõlbavad piparkoogivormid, Demokriose aatomite puhul legoklotsid jne. Saame ka teada, miks on Aristotelese peale hea mõtelda tuba korrastades ja mil moel võib seda filosoofi pidada saate "Kuulus või kummaline" idee autoriks. Kuid pedagoogika ajalugugi ei ole seni suutnud avastada paremat vahendit siirdumaks tuntult tundmatule, kui seda on väline analoogia.

Ja kuigi analoogial peab olema mingi mõistlik piir, võib vanade vaadete kõrvutamisel tänapäevastega ilmnedamatuid sarnasusi. Empedoklese arusaamad vähestest algosistest ja vähestest nendevahelistest jõududest meenutavad tõepoolest mingil määral tänapäeva füüsikute sümmeetriateooriaid ja ka Anaxagorase "idud" pole holograafia ja DNA struktuuri avastamise valguses enam nii jabur idee, nagu see

tänapäeva inimesele algul võib paista.

Teine iseloomulik tendents Jos-
tein Gaarderi filosoofiakursuse juures
on selle silmatorkav kultuuriajalooli-
sus, mis väljendub kas või selles, et Eu-
roopa kultuuri käsitletakse eelkõige
indogermaani ja semiidi maailmanäge-
muste läbipõimimise ja sünteesi vilja-
na. Renessansist alates muutubki Al-
berto Knoxi kursus kohati pigem kul-
tuuri- või ka teadusloo kui filosoofia
kursuseks. Iseenesest pole midagi ime-
likku selles, et valgustusajastut ei püüta
filosoofilises plaanis ületähtsustada ja
sama tendentsi ilminguks tuleb pidada
ka tõika, et 19.–20. sajandi filosoofilis-
teks suurkujudeks on raamatus tõusnud
Darwin, Marx ja Freud, kes rangelt võt-
tes polnud mingid filosoofid. Kuid sa-
mas vajab Gaarder Marxi ja Freudi ka
narratiivsetel kaalutlustel, "õigusta-
maks" oma tegelaste vastuhakku ja põ-
genemist (sest kui kõik on teadvus, siis
peab sel kõrgemal teadvusel olema ka
teadvustamata alastruktuur, mis või-
maldab tuua mängu vabaduse mõiste).

Kui nüüd lõpetuseks küsida, mida
uut on Gaarder oma romaaniga lisanud
filosoofilise kultuuri ligi 3000 aasta pik-
kusele ajaloolle, siis peame tõdema, et
õieti ei midagi. Ka loo metatasandiline
ülesehitus ja brechtliku *Verfremdungse-
ffekt*'i laadse järjekindlusega esitatud
iroonia ei ole midagi päris uut. Ent
harva suudab keegi hõlmata läänemaise
filosoofia ajalugu sedavõrd laiahaarde-
liselt, teha seda harvanähtavalt haarava
paatosega ja muuta filosoofia problee-
mid mingil määral mõistetavaks ka
täiesti filosoofiakaugetele inimestele.

SVEN KIVISILDNIK

Reklaamiõpik edasijõudnutele

FRIEDRICH NIETZSCHE. ECCE
HOMO. Kuidas saadakse selleks, mis
ollakse. Saksa k tlk Jaan Undusk.
Vagabund, Tallinn, 1996. (Avatud
Eesti Raamat.) 216 lk. Hind 62.50 kr.

Reklaam on meil juba kõrgkooliõppeai-
ne ning peagi saab temast koos meedia-
õpetusega kunsti-, muusika- ja kirjan-
dustundide kõrval ka algkoolidistsip-
liin. Reklaam ja meedia on aktuaalses
reaalsuses ammu tähtsamad kui koolis
õpetatav kirjandus.

Muusika ja kujutava kunsti tähtsus
on oluliselt tõusnud, kuid see, mis raa-
diost kostab, on koolis õpetatavast
muusikast sama erinev kui koomiks
füüsikaõpikust. Õppekavade sisu peab
muutuma, nagu on muutunud elu meie
ümber.

Nietzsche "Ecce homol" on põhjalik
järelsõna, paraku ei keskendu see rek-
laamile Friedrichi loomingus, vaid tema
maaletoojate müügistrateegia eripärale.
Unduski mõte on, et Nietzsche müügi-
juht Karl Schlechta ei saanud aru, mida
ta müüb, küll aga eesti rahvas, kes on
ostnud ainult parimat: "Antikristlast",
"Zarathustrat" ja nüüd "Ecce homot".

Loete Avatud Eesti Fondi tasutaud
kommertsteksti: "– Minu kirjatööde
keskel seisab omaette minu Zarathust-
ra. Temaga olen ma inimkonnale tei-
nud kõigist seni tehtuist suurima kin-
gituse. See raamat, mille häääl kaigub üle
aastatuhandete, pole üksnes ülevaim
olemasolevate seas" (lk 9). "Siin ei kõ-
nele "prohvet", üks neid jubedaid haig-
luse ja võimutahte värde, keda hüütakse

usurajajaiks" (lk 10).

Nietzsche kirjutab iseendast, sellest, miks ta nii tark on ja miks ta raamatud on nii väga tähtsad. Tagantjärele tarkus, aga tal oli õigus. "Ecce homo" oli eelmise aasta parim tõlkeramaat Eestis, ka järelsõnale polnud võrdset. Undusk oli tegelikult priiskamine, järelsõna oleks võinud kirjutada kes tahes.

Nietzsche kinnitab: "Olgu instrument missugune tahes, olgu ta nii häälest ära, nagu seda vaid iniminstrument võib olla – ma peaksin haige olema, kui mul ei õnnestuks temast midagi kuulamisväärselt välja meelitada" (lk 20). Eestis on ju karjade kaupa nomenklatuurseid publitsiste, kellelt ainus võimalus loetavat rida välja meelitada on andanad Nietzsche kätte. Undusk oskab selletagi kirjutada ja Friedrich pole ometigi haige.

Kusagil kirjutas Nietzsche, et ta ütleb ühe lausega rohkem kui teised raamatu või raamatukuhjaga. Tüüpiline reklaamilause, aga erinevalt paljudest teistest sulatõde – keskmine Nietzsche aforism on meeldejäävam kui käibivad reklaamihüüded.

Nietzsche ei teinud ju midagi põhimõtteliselt uut, reklaamikirjandus oli tema eluajal pea sama levinud kui täna. Kõikjal rippusid plakatid Jeesuse kujutisega ning tema liha ja vere kaubastamiseks loeti Piiblit nii noortele kui vanadele.

Nagu igale tervemõistuslikule inimesele hakkas ka Nietzschele see ebaetiiline konkurents vastu: "see on täiuslikult jube asjaolu, et loomuvastatus ise kui moraal kõrgeima au osaliseks sai ja kui seadus, kui kategooriline imperatiiv, inimkonna kohale rippuma jäi!...

Sellisel määral end käest lasta, ja seda mitte kui üksikisik, mitte kui rahvas, vaid kui inimkond!... Et õpetati põlgama esmaseid eluinstinkte; et *luisati kokku* mingi "hing", mingi "vaim", nurjamaks keha; et õpetatakse elu eeltingimust, sugulisust, tajuma eba puhtana" (lk 144–145).

Maailmateotuse kirjeldus. Kes ei ole kirikus käinud, neile olgu öeldud, et seal ei anta mingit verd ega liha, lihtsameelseid püütakse petta saiakuubiku ja veinilonksuga. Kristlusega on lugu selge, aga on ka muid reklaamikampaaniaid, millega reklaamitakse reaalseid jubinaid, ilma et neil siiski nietzscheliku edu oleks. Ega ikka ei osta Näpi vorsti.

Nietzsche edu seisneb selles, et ta kaubastab seda, mida meil tegelikult vaja on: instinkte, maailma, tervet mõistust, kultuuri, edenemist ja tervist. Reklaamiturul on toimunud suured muutused, Jeesuse vere asemel pakutakse aina rohkem budistlikke hügieenivahendeid – hambapastat ja närimiskummi. Printsiip on aga sama. Kogu seda sodi on meile sama vähe vaja kui Jeesuse verd.

Enesekiitus on see, mida meie kultuuris peetakse taunitavaks ja ebaterveks jultumuseks. Ometi on enesekiitus sageli puhas tõde ja hädavajalik peale selle. Võtame või kirjanduse, usaldusväärseid kriitikuid on vähe ja kui autor enese suurust ise ei avalda, siis valitseb teadmatus.

Raske on seletada inimese käitumist, kes töökohta küsides jätkab: "Mis nüüd mina, aga vaadake Elmar – tema saab kindlasti hakkama." Elmar lööb silmad maha ja osutab Vellole jne. Politseinikul

ja piletikontrollil aga on enesereklaam lausa kohustuslik.

Enesereklaami ainus mõistlik alternatiiv on enesetapp. Kui sa midagi väärt ei ole, mis sa siis planeeti saastad, võta koomale! "Julmus kui üks vanimaid ja möödapääsmatumaid kultuurialuspõhju on siin esmakordselt päevavalgele toodud" (lk 121–122). "Ma tunnen hävitamislusti määral, mis vastab minu hävitusjõule" (lk 138). "...alates minust on taas olemas lootusi" (lk 137).

Enesereklaam on vägivald, kuid see vägivald ei tule reklaamist. Põhjus on ebavõrdsuses. Geenid on olemas, kultuurid on olemas ja vähemalt kunstis on

ka ülemrass olemas. Mida muud on klassikud? Nietzsche kaasaegsed on unustatud, Friedrich aga jätkab endise tõhususega.

Enesereklaamiga on nii, nagu Nietzsche kirjutab isiklikest rünnakutest: "ma ei ründa isikuid – ma tarvitan isikuid üksnes kui võimsaid suurendusklaase, milles tuleb nähtavale üleüldine, ent salalik, ähmaselt silma hakkav häda" (lk 27).

Nietzsche enesereklaam tarvitab oma isikut kui võimsat suurendusklaasi, milles tuleb nähtavale üleüldine, ent salalik, ähmaselt silma hakkav õnn.

VIKERGALLUP

Eesti kirjandus 1996

Küsisime 24-lt noorelt arvustajalt, vastas 17. Menukaimaks 1996. aastal ilmunud ilukirjanduslikuks uudisraamatuks osutus SVEN KIVISILDNIKU luulekogu "NAGU HÄRJALE PUNANE KÄRBSESEEN" (EK\$), mida pidas parimaks 7 kriitikut. Järgnesid Nikolai Baturini romaan "Ringi vangid" (3 häält) ja Emil Tode "Mõõt" (2). Ühe hääle said veel Maimu Bergi "Mina, moeajakirjanik", Jüri Ehlvesti "Krut-siaanina", Indrek Hirve "Rännuraamat", Mart Kivastiku "Palun õnnelikuks" ja Jaan Krossi "Mesmeri ring".

Debüütraamatuist eelistati JÜRI EHLVESTI romaani "IKKA VEEL BAGDADIS" (9 häält; Veljesto). Ervin

Õunapuu romaan "Olivia meistiklass" pälvis 5 ja Indrek Ryytle luulekogu 2 kriitiku toetuse. Üks kriitik jättis oma debüüdieelistuse märkimata.

Numbrid tulnuksid ehk esinduslikumadki, kuid mitu arvustajat, kel ka endal läinud aastal raamat ilmus, olid nõus küll gallupi rubriigis sõna võtma, ent mitte punkte jagama. Ja vastupidi.

Toetushääled ka kirjastusi pidi lahti mängides selgub, et Veljesto on teeninud 10, Eesti Kostabi \$elts 7, Eesti Raamat ja FC Boheem kumbki 5, Tuum (osalt koos Abraxasega) 3 punkti, Elmatar, Huma ja Kupar igaüks ühe punkti. See järjestus pole vist küll piinlikult õiglane – kui debüüdid arvestamata jätta, tuleks pilt pisut teistsugune. Üks tendents paistab siiski juba paar viimast

aastat silma: vähemalt noore arvustajatesugupõlve maitset arvestades küünevad n-ö suured kirjastused (Eesti Raamat, Kupar, Ilmamaa...) algupärase ilukirjanduse päristipu kujundamisel suhteliselt vähe kaasa rääkima.

HASSO KRULL:

Igaüks teab, mis oli möödunud aasta kirjanduselus kõige vihasem sündmus: see oli ühe muinasaegse, revolutsiooni päevilt pärit teksti avastamine.

Kivisildnik toodab üldse kaht tüüpi tekste. Ühed, mis peaks läbi lugema, ja teised, mille puhul piisab fakti teadmisest, et niisugune tekst on valmistatud. Lugeja pannakse proovile sellega, et ta peab oskama nende vahel vahet teha. Leksikon oli selles mõttes äärmuslik näide – žanri poolest "tekst-lõks", mida oleks tulnud piielda eemalt ja mitte kohe esimesest ahvatlevast sõodast kinni kahmata. (Umbes nõnda prooviti Akira Kurosawa tuntuimas filmis järele samuraisid.)

Üldiselt on kirjanduses praegu hakatud ilma tegema metsikud, kodustamata autorid, kellest sageli ei saa aru, millisest traditsioonist nad õieti lähtuvad. Üks võimalus asjale ligineda on lugeda, mida samasse ringi kuulujad ise neist kirjutavad (nt kui Indrek Ryytle kirjutab Contrast). Igatahes on kirjandusele tekkinud oma ähvardav "Teine", kes ei üritagi käia normide järgi, millest tal midagi kasu poleks. See käib kaasas analoogiliste liikumistega ühiskonnas.

Mind huvitaks küll, kui kirjanduses oleks rohkem kasse – selliseid elukaid, kes kodustavad ise kirjanduse ja kasutavad seda enda huvides, kuid jäävad seejuures ikkagi väljaspoolseks.

VALLE-STEN MAISTE:

Et kirjanduseks nimetatav meil siin kaduva aastatuhande viimsete hingedõmmete rüpes igav, vaene või koguni kustuv, allakäiv ja lõpulelähenev oleks, seda mina küll kuidagi öelda ei või. Kuigi pole enam need ajad, kus oleks mingit selgust selles, mille põhjal kirjanduses toimuva üle otsustada, arvan, et just see teebki asja põnevaks, annab igale, kel mingitki huvi või soodumust rit-talükitud tähtede najal oma vaimses konstitutsioonis, noh, ütleme mingeid liikumisi tekitada, võimaluse leida oma lelud ja nurk. Ei usu küll haarata olevat ainumastki minevikuparalleeli, mille puhul siin ja selle maa keeles levivate tekstide maailm tänasega oma avatuselt, eripalgelisuselt ja intensiivsusest võrdsena võrreldav oleks.

Pole mul tahtmist kogu seda teksti-maailma kuidagi haarata, neist igaüht kuidagi endasse puutuda lasta, nende kõiksusest ühtsena mingit teadlikkust omada. Aga kui nad juba olemas on, on mul neist hea meel ja just sellistena, nagu nad on. Ei taha ma neid tekste ka kuidagi piiritleda, lahterdada, liigitada, sel moel nende üle kuidagi otsustada. Kord konventsioonidena juurutatud formaalsuste pinnalt sukeldudes annavad end ebalevana kõik kastid ja eritlused laadis ilukirjandus või mitte, debüüt- või uudis- ja muud. Ka "eesti" ja "originaal" või "algupärane" on küllalt ebaleva sisuga omistused. Mõni Sauteri või Matjuse tõlge on ju selgelt enam isikupärane ja loominguline kui seal kõrval haigutustesse haihtuv sentimentidipidamatus, nagu neid juba haaramatult on valla paisatud, tekitamaks erutust vaid paiskajale endale. Ühesõ-

naga – ei soostuks seegi kord kirjandus-
aasta olulisustest mõeldes Vikergallupi
traditsioonilisse haardesse jäävaga piir-
duma.

Harjumus ja tava, et see esmane, pea-
mine ja koguni õige ja tõeline kirjandus
on ikka novelli- või värsisepistus, ro-
maanist unistamine, ei häirigi mind tä-
nases kirjanduselus enam, ei kutsu
endaga sõdima, olgugi ta mõnest küljest
vaadates rumal ja mõttetu. Kõikvõima-
like muude tekstivormide aktsiad ja ole-
misruum pole sellevõrra kuidagi ala-
vääristatud. Neist mitmegi lend ulatub
oma tähenduslikkuse, intensiivsuse, sis-
sulise kaalukuse, aga miks ka mitte ilu
ja poeetilise poolest klassikalise ilu-
kirjanduse alla mahtuvast võrreldama-
tult üle. Hirmuäratavalt suur osa sest
eesti ilukirjanduse nimekirja kuuluvast
reast on vaid üks laialivalgub sendihun-
nik (5-, 10- ja üksikud 50-sendised), kui
teda kõrvutada mõne kullakilluga (nt
Hasso Krulli "Katkestuse kultuur"). Kui
sundvalida tuleks, võiks pigem kogu see
ilutundlemine olemata olla, kui need
ilukirjanduse alla päriselt mitteminevad
tekstid, niivõrd olulisemad on nad mu
meelest meie kirjanduselus. Kas
Nietzsche tõlge pole eesti kirjanduselu
ja selliselt mahasalgamatu sündmus?
Vinti on igapäevas niigi, ma ei näe põh-
just ka oma vaimseid laadimisi kojame-
he naiste ümber pööritates toimuda
lasta, loen parem Heideggeri. Ma ei
näe, et neil vaimu suhtes mingis mõttes
erinev pretensioon või funktsioon
oleks, ühel moel häälestades kipub
vaim lihtsalt eksitustes lahjenema ja
manduma. Tunnelge ja jutustage, här-
rased kirjanikud ja poetessid, seegi viis
vaimul olla ja aeg-ajalt hüpatakse selli-

seltki enesest üle. Siiski on vaimul teisigi
teid, vaimsemaid loomu poolest, tuge-
vamaid terviselt ja küündivamaid haar-
delt. Minu huvi ja häämeel suunduvad
pigem sinna.

Ja pigem nende teiste teede lummas
otsustan ka kirjanduse aasta üle. Mind
ei häiri, et nimekirja vahest paariküm-
nest kättepootunust võibolla viis min-
gitpidi olulised olid, mulle. Ei häiri, et
kirjandus on natuke marginaalne ja var-
jus, ei tunne puudust teosest või sünd-
musest, mis puutuks silmanähtavalt
massidesse. Et pole enam täistuubitud
luulelugemisi ja järjekordi raamatuäri-
des. Joovastavaid ühtsuselamusi otsita-
gu mujalt, ma ei usu, et neid peaks
pakkuma trügivad kirjandushuvilised ja
silminipurjus sülegepitsiv poeet. Kirjan-
dus on olnud mulle ikka piisavalt in-
tiimne asi, tekstiga kahekesi, või olgu,
tekste võib ju ka haarem olla, aga min-
gid kaasa- või ettelugejad tekitavad mus
pigem kõhedust. Mulle väga meeldib,
et see haarem kasvab sedavõrd, et nii
mõnedki ihaletud jäävad ja jäävadki
kõrvale. Tihedate, intellektuaalselt olu-
liste tekstide pealekasv meie keeles ja
kultuuris on selline, et minusuguse laisa
inimese lugemislaua on ammendumatu
järjekord. Ma ei saa ju öelda, et oli halb
kirjandusaasta, olgugi et meie "algupä-
rasest ilukirjandusest" (???) satuvad sin-
na järjekorda vaid üksikud ja end
põhjalikult läbi võtma sunnib vaid mõ-
ni. Olgugi see siis natuke kurb, et vaid
vähesed eesti vaimud sest ilukirjanduse
tavapärasest tähendusest üle astuvad,
hea teksti iganenud kirjanduskaanoni-
test kõrgemale asetavad. Ja lõppeks, on
ju igäühel oma koht, huvid, mängud ja
austajad, igäühele oma. Kõigile jagub,

paremini kui eales varem, see on olulisim.

Sedasi, jõhkralt veidi siis täna teile, kes te olete eesti kirjanikud, minu poolt, kes ma pole sedagi. Laureaatide valimine ei tekitanud minus seekord erilisi küsimusi. Ometi pidid ju kord need härra Ehlvesti lood, mida juba läinud kümnendi lõpul ajakirjast imetlusega lugesin, osaliseltki kaante vahele saama. Võibolla liigutab Sildniku raamat mingeid tähendusi selgemalt ja intensiivsemaltki, kuid tunnen, et Ehlvesti maailm puudutab rohkem. Nii saavad mõlemad favoriidilahtrid sedakorda täidetud sama nimega. Loodan, et Sul on suur tulevik, ela hästi, malemängija Vend.

ANDREAS WALDEN:

Ei olnud raske valida. Kurb oli. Nimekirjas oli 84 raamatut. Tegin nendele, mis võiksid olla tõeliselt head, ristid ette. Kuus risti sain. Ja kogu lugu. Muidugi oli ülejäänute hulgas päris mitu sellist, mis on kaugel sellest, et olla halvad või keskpärased. Aga päris hea raamatu mõõtu välja ei anna. Kas või Kõivu "Aken". Raamatul pole muud viga, kui et ta on kolmkümmend aastat hiljaks jäänud. Lihtsalt, füüsiliselt. Sest ta ongi kolmkümmend aastat tagasi kirjutatud.

Vabalt võib kirjanduse lõpust rääkida. Mis see muud on kui otsasaamine, kui kõige parema tahtmise korral 84st ainult kuut saab valida. Ma ei ole kaugeltki radikaalne ühe koolkonna apologet, et ma just kiuste Kivisildniku ja Ehlvesti teiste ette troonile tõstan. Pole siin mingit kiustet. Oleks, kellega võrrelda, ei tõstaks. Aga ei ole. Peaaegu. Ehlvesti ja Kivisildniku üleolek on mäe-

kõrgune. Siis on veel Hirv ja Kivastik ja Raudam nimekirjas ja siis ei ole suurt enam kedagi. Need mõned ehk, kellest ülalpool kõneldud sai, aga keda ma nimetama ei hakka.

Praegusel eesti kirjandusel on see väga küljes, et ta kuidagi oma vana toidumolli küljest lahti ei tule. Turvaline on kirjutada nii, nagu alati on kirjutatud. Suurem jagu trükitut on selline, et seda ei ole võimalik lugeda. Nii igav on, nii kulunud, et tapab. Parafraaseerides Kivisildnikku – eesti kirjanduse lugemine paneb loobuma eesti kirjandusest.

Praegune kriitika on praegusest kirjandusest juba talumatult palju üle. Varsti läheb kõrvuti olemasolemine raskeks. Mõlemal. Ja kahtlemata on see kirjanduse, mitte kriitika probleem. Kirjandus ei peaks olema jutustus tavalistest asjadest nii, nagu nad tavaliselt on, igale tavalisele lugejale arusaadavas tavalises keeles. Tavalisus võtab silmanägemise ära. Andetus veel pealekauba. Aga võibolla on kõik isegi kõige paremas korras – kuus raamatut 84-st on 7%! Ja miks peakski head kirjandust olema rohkem kui 7% kogu kirjandusest?

Aga miks Ehlvest ja Kivisildnik? Ehlvesti headus tuleneb tema struktuurist ja toimest, ja mitte sellest, et ta jutustab nii toredaid segaseid lugusid. Ta liigutab paigalt kivistunud kujutlust tõelise kirjanduse olemusest (paljudel on see isegi ülemäära selge, teavad, kuidas peab, ja kirjutavad ka nii – kuidas peab). Ta liigub üldse väljaspool kivistisi. Tema tekst on elav ja arenev. Tõsi küll, tal pole veel eriti aega olnud ka kivistuda. Aga ta on vaieldamatult andekas.

Kivisildniku headus on peaaegu sel-

lessamas. Ja siis veel, et ta liigub risti ja põiki ja diagonaalis läbi selle asja, mida nimetatakse eesti luuleajalooks. Ja muudab selle aktiivselt kasutusel olevaks. Ka niisuguse osa sellest, mis varemalt pole ilmutanud vähimatki märki kuidagi aktsepteeritavaks saada. Nüüd see on. Kivisildnik näitab, et kõik võib olla materjal. Ja et kirjutatakse tõepoolest ajuga. See on siin ja praegu (nagu Ehlvestki) aktuaalne, ajas teadlikult kohal olev kirjandus. Aga ma arvan, nad kumbki ei lagune aja liikumisega laiali, ei muutu naeruväärseks ega mõttetuks. Sellepärast nad ongi head.

SVEN KIVISILDNIK:

Üle pika aja oli kirjandusaasta, ilmus mitu head raamatut. Peale minu ja Ehlvesti omade veel Contra raamatud, Ryytle, Kõiv, Mihkelson ja Krull. Oli paar head tõlkeramatut: Nietzsche "Ecce homo", Garcia Marqueze "Armas tus koolera ajal", Frank Herberti "Düün".

Mis aga kõige tähtsam, meedias oli kirjandus kuum teema, sisuline kirjandus sealjuures. Vabariigis pole sellist asja enne nähtud. Üldse on praegu võimalik kirjandusest rääkida, kirjandus on jälle olemas ja tugevamas positsioonis kui kunagi varem. Pole kahtlust, et üheksakümnendad varjutavad kuuekümnendaid.

Samas on riigi kirjanduspoliitika midagi väga vastikut. Kultuuriministeerium ei andnud kirjanikele ühtki stipendiumi, vanadele ei olnud põhjust anda, noortele ei juletud. Pent Nurmekunna nõme vihik sai raha nii Kultuurkapitalilt, ülikoolilt kui Kultuuriministeeriumilt. Kuuldavasti juba järg-

mine Nurmekund tulemas.

Samas ei saa elektrooniline noori autoreid kirjastav Kostabi-E sentigi. Kirjanike Liidu juhatus esitas riikliku kultuuripreemia saamiseks presidendi kōned. See juhtus aastal 1996.

KAUKSI ÜLLE:

1996. aasta sai murranguaastaks. Tänapäeva eesti kirjandus elab. Kui (raevuta) tagasi vaadata, siis vastu kevadet, enne jüripäeva ilmunud Kivisildniku kodulehekülj internetis tõi kirjanduse taas unustuse ja ükskõiksuse väljadelt areenile – mitusada sõnumit, artiklit, kirja, karikatuuri, ristsõnamõistatust ja muud seesugust. Seitse aastat tagasi kirjutatud "Eesti Nõukogude Kirjanike Liit – 1981. aasta seisuga, olulist" osutus veelahkmeks sotsialismist korrumppeerunud, aga end rahvuskirjanikeks pidavate mittekirjutavate kirjanike ja kirjutavate kirjanike vahel.

Vastu suve ilmunud Jüri Ehlvesti romaan ja jaanipäeval trükikojast tulnud "Kärbeseen" näitasid, et tegemist pole juhusliku väljakutsega, vaid uue kõrgkirjandusega. Kirjanduse ümber puhuma hakanud värskendav tuul virgutab taas keerlema Tartu kirjanduselu – see on tuleviku jaoks tähtis, sest on ju siin ikka riimid leidnud või neist vabanenud uued tegijad. Hakkas tegutsema galeriiklubi Legend.

Sügisel ei saanud endale häbi peale tõmbamata jätta Eesti Kirjanike Liidu juhatus ega Eesti Kirjanduse Seltsi juhatus, otsustades, et ei soovi näha Sven Kivisildnikku oma liikmete seas. Küll aga näitas Kirjanike Liidu Tartu osakond, et soovib tõepoolest kirjanduselu välja tuua eetilise kriisist ja korrump-

sioonilõhnalisest sumbumisest, valides enesele uue töövõimelise juhatuse. Tekkis soodus õhustik ka Noorte Autorite Koondise taastamiseks.

Avalikus arvamuses ja Tartu valimistel kaotanud eilne kirjandus on aga vastanud boikotiga rahakatelde, hoiukarpide ja trükimasinate juures. Kultuuriminister Allik ei andnud kirjanikest kellelegi riigi kultuuristipendiumi, vaid jagas kõik teatrist kirjutajate, voolijate ja teiste vahel. Üksnes kirjanike vahel ei sõandatud ühtegi teisele eelistada. Tartu Kultuurkapital rahastab alla keskpärase kirjamehi à 3000 krooniga, Ehlvesti ja Kivisildnikku pidas kumbagi 1000 krooni vääriliseks.

Eks kunagi saavad kokku ka kirjutavad kirjanikud ja kirjandusele määratud raha. Kirjanduse huvides oleks muidugi parem, kui see toimuks enne pensioniiga või surma. Aga ikka on kõige kiuste keegi kuskil eesti kirjanduse ära kirjutanud. 1997. aastat alustas Eesti Kostabi Selts elektroonilise ajakirja *Kostabi-E* ilmumisega: <http://www.zzz.ee/kivisildnik>.

Möödunud aasta oli rikas aasta ka lugevale kirjanikule. Mind rõõmustasid peale mainitud Ehlvesti ja Kivisildniku raamatute veel Contra, Maimu Bergi, Indrek Hirve, Madis Kõivu, Ene Mihkelsoni ja Indrek Ryytle omad.

KARLO FUNK:

Kaheldavasti ei ole aasta see aeg, mille jooksul mõni uus oluline nähtus end kirjandusse kinnistada jõuaks. Võimalik, et midagi sellist ka lähiajal tulemas ei ole ning pärast etnofuturistide juurdumist Kirjanike Liidu Tartu osakonnas on igal vähegi provotseerival nähtusel

juba hõlpsam institutsiooni pärale jõuda. See tähendab, et iga võimalik uus kohalejõudmine kirjakuultuuri muutub järjest märkamatumaks: mitte küll isikute, vaid näiteks tekstide mõttes. Kohatult suurelt kõrguselt vaadates – kus üksikuid raamatuid enam ehk ei paistagi ja maakera kumerus näha on – tundub, et EW kirjanduse lood liiguvad ikkagi samadel radadel nagu alati. Kirjakuultuur ristleb inimese ja muude asjade sügavuses, või siis ammendatud kogemustes. Mõnedel õnnestub see hästi, mõnedel suurepäraselt ja mõni toksib tasakesi kirkaga müüri, mis kirjakuultuuri muudest aladest lahutab. Selline vaade ei taha kedagi üles kutsuda mäestikuõhku kopsudesse tõmbama või targa mao ja kotkaga seltsi heitma. Leidub tohutul hulgal mõttesuundi ja ideid, mida sünteesida, kokku ja lahku kirjutada, ent seda ei taheta justkui teha. Kirjakuultuuril on küljes autentsuse mõõt, paiguti ka kõrgemale kaemusele pretendeeriv lähenemine.

Et see siiski ei ole ainumäärav, seda võiksid kinnitada Jüri Ehlvesti "Ikka veel Bagdadis" ja Nikolai Baturini "Ringi vangid".

Kirjandus sai liisimise teel endale ajakirjanduselt Kivisildniku-skandaali. Õigupoolest tuleks see ümber nimetada Runneli/Lõhmuse skandaaliks, sest kirjatöö ise oli liikvel 90ndate algusest saadik ja Tartus soovi korral kättesaadav. Midagi pidi seega – isegi kui tegemist olnuks juriidiliselt tuvastatud solvanguga – otsustavaks saama, et veel viis aastat hiljem haavuda. Määravaks muutus siin ülesseadmise arvutivõrku. Uue meedia tähendus, kuigi selle põhitõdesid on ajakirjanduses tuimestuseni kor-

ratud, paistab koomilisevõitu etüüdi juures märksa olulisem. Kui teksti seadmist arvutivõrku lugeda võrdväärseks avaldamisega raamatu-formaadis, läheb kirjanduskriitikutel aastaülevaate tegemine väga raskeks. Juba praegu sisaldab võrk hulgaliselt amatöörvärsitusi. Vahest ei tule nende autoritel pähegi seda mõnel muul moel avaldada. Ometi võib nende hulgast leida ehk ka midagi tähelepanuväärset. Samas ei ole näiteks Hasso Krulli hargnevate lugemismarsruutidega luuletus "Trepp" väljaspool võrku hästi ettekujutatavgi. Aga kui intsidenti solveleksikoniga veel kord meelde tuletada – mõnevõrra sarnane teos kujunes hiljem peaministri koduleheküljest.

Ka Erakkonna näol väljus luule kaante vahelt, kui nii võib öelda, kuivõrd mitmed Erakkonnast pole sinna veel sattunudki. Avalikult on luulega varemgi üles astunud, aga mitte sedavõrd süstemaatiliselt. Ei saa ju välistada, et kirjutatu ei ole tegelikult nii oluline kui kasvõi poetess, ehkki mõlema puhul võib tulemuseks olla pea peale pööratud kirjandus(elu), milles ei suuda enam orienteeruda.

MART VELSKER:

Mõne tallinlase jaoks tunduvad mulused Tartu sündmused veel praegugi väikese teeklaasimänguna, mille vastu vaid kodu-uurijad võiksid huvi tunda. Siiski on teeklaas suur ja ühine, ainult Tartu kirjanduselu kontsentreerib vastanduvaid jõude ja näitlikustab nõnda olukorra, mis on hajusamal kujul olemas ka pealinnas. Tormike puhkes minu arusaamist mööda kirjanduspoliitika, kirjanduselu ja kirjanduse enda

omavahelise asünkroonsuse tõttu, iga kandi pealt puhus isesuunaline tuul ja see andis kokku paraja pöörise. Mitte just lausa nii, et kirjanduse vaimline kapital oleks õilishingede käes, võim sulidel ja raha ihuskoidel. Aga lahknevad mentaliteedid olid/on küll mõnel määral grupeerunud kirjandusliku ruumi erinevatesse sopikestesse ja neid lahknemisi ainuüksi hea ja halva sirgjoonel paika ei pane, asi on keerulisem. Või keeriselisem.

Politseliselt käivitatud keeris muutis elu kahtlemata kuidagi räsituks ja ligaseks. Asja sees olles ei näi olevat muud võimalust, kui et keerle kaasa või loobu mängust ja kirjandusest, astu tormitsoonist välja. Ei saa siiski öelda, et skandaalide tulemuseks oleks olnud ainult hunnik pillutud pori, käratsemine puhastas ka õhku ning kiirendas mõnd protsessi, mis muidu oleks isamaalise tigidusega pikemalt kuluaarides vindunud. Kirjanduselu toimis ju ägedama hooga ka väljaspool Kivisildniku-afääri. Tuleb välja, et ometi oli ka võimalus olla kuidagi mitteaféristlik. Erakkond deklareeris oma sündi põgenemisena keeristormi südamesse, vaikuse alale (vt *Postimees* 11.01 ja 08.02.97) – nii on kirjandusse jõudnud ka neid, kes institutsioonilisi ringmänge (veel?) ei mängi ja ajavad oma asju ometi kuskil keskpunktis.

Keeristormi liikumisjoont ei osanud algatajad ette näha, kuid tundub, et see oli suuresti ette määratud tormisamba aluspinna ja pinnaaluse põhjaga tekkinud kultuurikeskkonna ja kirjanduse endaga. Tahan öelda, et Kivisildniku "Kärbseseen" olnuks tähelepanuväärne ka ilma "Kirjanike nimekirjata", Tode

"Mõõt" ilma "Piiririigita", Mihkelsoni "Surma sünnipäev" ilma kohvikklubita Legend, Kõivu "Aken" ilma Pedajaseta, Ehlvesti raamatud ilma Kostabi-Šeltsita, Pilve "Üle" ilma Erakkonnata jne. Kontekst annab kirjandusele tähendusi, kuid ilmus mitmeid raamatuid, nimetatutest rohkemgi, mis on tähendusrikkad ka väljaspool konkreetset tormlevat ümbrust. Konteksti rikastavat mõju tuleb lagastava kõrval siiski ära märkida: 1996. aastal oli ses suhtes oluline filosoofiaalaste tõlgete võimas laine ning eesti kirjanduse suurem sõbrunemine arvutivõrkudega. Loodetavasti jäävad tõlkijad ja arvutiinimesed repressiivsest kirjanduskäsitlusest kõrvale. Ja edaspidi ehk teisedki.

LED SEPPEL:

Mõõdunud aastal oli eesti kirjandusele kindlasti olulisim Ehlvesti raamatute üllitamine. Ehlvesti kirjutatu oleks tugevamaidki laineid lõonud ja värskem olnud ehk paar aastat tagasi. Praegu on tema raamatud vajalikud pigem geeniuse konstitueerimiseks. Eesti "raskema kirjanduse" üks lipulaevu Nikolai Baturin ei tekitanud "Ringi vangidega" küll kvalitatiivset hüpet, aga teos tähistas Baturini väga hea vormi jätkumist.

Üksikutest raamatutest olulisem on kirjandusliku keskme vaikne ja järjekindel liikumine Tallinnast Tartusse. Usun, et selle viljad alles valmivad.

Kui mõnda aega tagasi veel erutas inimesi väide, et kirjandus hakkab koonduma suhteliselt marginaalsetesse grupeeringutesse, siis nüüd, mil kirjandus kogu täiega marginaalseks on muutunud, jõuavad meediasse vaid Kivisildniku ja Runneli konflikti mõõtkavas

juhtumid. Seevastu otseselt asjasse puutuvad sündmused jäävad väljaspool erialast ringi üsna tähelepanutuks. Mis tähendab muidugi seda, et kirjandus on asetunud oma õigele kohale (kus iganes see siis ka poleks).

Ei taha küll ära sõnada (kuna servapidi ka ise asjaosaline), kuid meeldivald on üllatanud Erakkonna tulemine. Mõtlen eelkõige luuleõhtuid, millel potentsiaali tavapäraest lugemistest kasvada mitmežanrilisteks üritusteks.

1996. aastal ei tehtud päris kindlasti mingit revolutsiooni, kuid ei tammutud ka paigal. Vahelduvate tõusude-mõõnadega üllitati kirjandust, millest mingi osa oli klassika juba enne raamatuna ilmumist, mingi osa aga võib selleks veel saada.

AARE PILV:

Parim uudisraamat – Sven Kivisildniku "Härjale punane kärbseseen", parim debüütraamat – Ervin Öunapuu "Olivia meistiklass". Kui saaks lisada, paneksin Kivisildniku kõrvale veel Indrek Hirve "Põuasamise" ja Öunapuu kõrvale Jüri Ehlvesti "Ikka veel Bagdadis", parima luuledebüüdina märgiksin Kätlin Kätlini "Larii-lareed".

On tegelikult kahtlane, kas kirjandust ongi olemas mingi sellise tervikuna, mille osad võiksid üksteisele olla mõõdupuuk paremushierarhia määramisel. Kirjanduselu iseenesest on pidevam ja mitte nii meelevaldne tervik; selles aga tulevadki esile mitme erineva kirjanduse olemasolu ja nende kirjanduste ühildumiskäsitlused. Kivisildniku juhtumit võib näha just mitme erineva kirjanduseviisi ja üksteist välistavate tekstitõlgendusraamistike kokkupõrkenä; ühtesamasse süsteemi liidab neid

vaid pealispindne kirjanduselu. Interneti mängutulek viitab kirjanduse "keha" muutumisvõimalustele. Inimlikus plaanis oli see aga ebameeldiv ja igast küljest provintslik lugu.

Luulekassett ei saanud niigivõrd sündmuseks kui eelmisel korral – kahju. Ei imestaks, kui luule esitamine kasseti vormis nüüd ammendatuks loetaks – kahju oleks sellestki.

Oluline oli kindlasti Ehlvesti tulek raamatutena, Hirve ning Kõivu tekstiderea jätkumine, ka Tode raamat mingite kõnekate märksõnade koondajana.

Ilukirjanduse kõrval aga pean väga oluliseks mitme tähtsa filosoofilise tõlketeksti ilmumist.

JANIKA KRONBERG:

Pärimisele läinud aasta eesti kirjandussündmuste kohta vastates meenub ilmselt paljudele interdistsiplinaarne – juurat, ilukirjandust ja reklaamikunsti siduv – septsus Tartus. Just seetõttu – et nagoonii meenub – polegi sellele mõtet viidata enam kui kiiluna lauses. Üldisemalt võttes ja ilmunud eesti ilukirjandusest iseloomulikumat-olulisemat selitada püüdes taban end pigem meeldivalt äratundmiselt: oluline on sellise kirjanduse olemasolu ja jätkuv juurdekirjutamine, milles pole märgata mingit olgu (väike)rahvuslikes või muud laadi alaväärsust sugereerivais kompleksides kramplemist. Eesti trummi meeletult tagumise ajad näikse õnneks möödada olevat ning minevikku ja olevikku saab võtta kainelt, halamata. Võib-olla on see küll juba möödunud mitme aasta eest ning sinne väidegi mõjub anakronistlikult, kuid olgu ta nüüd välja öeldud. Keel manifesteerib kirjan-

duse rahvuslikku eripära niikuinii ning tähtis on, et ilukirjandus esilduks üha enam fiktsioonina, mitte ajaloolise tõe või isiklike arvete klaarimise ruuporina. Ega viimane mõistagi olemata jää ega peagi jääma, aga hetkel kaldub vaekausid neid mitte soosivas suunas. Kui kirjandus on võimeline normaalne olema, ehk siis elugi.

Kõige enam rõõmustas aasta lõpu-poolde koondunud tugevate esseeraamatute rohkus ning mõnigi tõlketeos. Kuid aasta tähtteostest on üht-teist olulist ilmselt lugemata ja vastus parimate kohta seetõttu ebalev. Kõike lihtsalt ei jõua administreerimise ja aine vahetamise kõrvalt. Aga Emil Tode sõnade lummusest ikka valla ei saa ja Jüri Ehlvesti kaks raamatut olid kahtlemata sündmus.

EVE ANNUK:

Möödunud aastal oli kirjanduselule kõige iseloomulikum inflatsioon: iga vähegi kirjutada oskav inimene võib nüüd raamatu avaldada (mida näitas ka "Vikerkaare" toimetuse poolt esitatud uudisraamatute nimekiri), kuid see võimalus (raamatute paljusus) ei too endaga tingimata kaasa heade raamatute osakaalu tõusu. Samamoodi nagu majanduses ei too kaubakatteta raha massi kasv tingimata kaasa elatustaseme tõusu. Nii et selles mõttes on kirjandussituatsioon vastavuses majandusliku olukorraga.

KATI MURUTAR:

Kirjanduselule on viimasel ajal kõige meeldivamal kombel iseloomulik võimalus öelda "minu meelest" ja "mulle tundub".

Kui oma riigi saamise esimesil aastail näis olevat ainumõeldav kogu meie ka-sina, odavalt, aegade ja olude kiuste välja antud kirjanduse tundmine, siis nüüd on variantide paljusus õnneks jät-nud taas võimaluse valida ja isiklikust maitsest lähtuda.

Oma valimiseriitid on eliitraamatu eelistajatele – hörku ja hunnitut nii pähe kui pihku.

Stüva püsib tagasihoidlikuna, ent ilm-selt elujõulisena.

Värvilistel kaanepildidel on oma lah-ter – ja mida halba võiks selles olla, et naistele ja lastele on viimasel ajal oht-rasti kirjastatud.

Eesti kirjanike ja muidu kirjutajate seas paistab olevat sel viimasel, subjek-tiivsuse võidulepääsemise aastal toimu-nud liigitumine, mida võib võrrelda – kah muidugi subjektiivselt – meie muu-sikapildil toimuvaga.

Noorema ja vanema põlvkonna kir-janikud seisavad üksteisest silmatorka-valt eraldi. Vanemat põlvkonda usal-datakse lahkamata. Nooremat põlv-konda analüüsitakse rõhutatud huviga – mis on soodustanud lõpuks ometi ka kirjaniku kui avaliku elu tegelase esile-kerkimist tükis tema veidruse, isiku-pära ja kordumatusega.

Ja kirjanikud – avaliku elu tegelased erinevad omakorda üksteisest selle poolest, et osa neist kirjutab nagu pro-fessionaalne, aga tuim tükitööline *à la* Pearu Paulus – teine osa aga loob kirk-likult, kogu olemusega, vastupandama-tult *à la* Siiri Sisask.

Ning selle variantide paljususe juures on eesti kirjandus endiselt meeste ala.

Minu meelet.

On terve rida mees-mõtlejaid-loo-

jaid, kelle teoste iga rida räägib sellest, et need teosed ei saanud jääda sündima-ta. Sest seal on sees kogu kirjutaja elu, kogemused, kirk, kompleksid – ja ülla-tavalt sageli ka geniaalsus.

Selles mõttes on minu maitse järgi parimaiks seatud Kivastik ja Õunapuu selles reas õigupoolest paar võimalikku väekamat. Samas reas seisavad selle maitse, stiili, eetika ja esteetika poolda-jate rõõmuks ka näiteks Vetemaa ja Ehin, Ehlvest ja Tode...

Kirglike ja ehedalt laetud meestega on ju nii lihtne kaasa minna.

JAAN NIILUS:

Pika ja vaevarikka vaagimise järel ot-sustasin 1996. aasta parimaks ilukirjan-duslikuks uudisraamatuks pidada Jaan Krossi "Mesmeri ringi" ja huvipakkuvai-maks debüütteoseks Jüri Ehlvesti ro-maani "Ikka veel Bagdadis". Krossile pakuvad konkurentsi veel Ehin, Ehl-vest, Kivisildnik, Kõiv, Tode, Vint ja Rein Raud, debüütide hulgast võib ehk nimetada Ervin Õunapuu "Olivia meist-riklasi" ja võimalik et ka mõnda noort luuletajat.

Suured sündmused toimusid eelmisel aastal aga hoopis "ilukirjandusest" väl-jaspool. Vägagi lugemisväärseid raama-tuid ilmutasid kodumaise esseistika suurkujud Krull, Mutt ja Priimägi. Eesti keelt ja kultuuri pöördeliselt mõjuta-vaid tõlkeid tuli aga riburada sarjas "Avatud Eesti Raamat". Ma lausa tun-nen, kuidas mu eestikeelsete raamatute riituli gravitatsioonijõud on kasvanud.

Üldiselt hakkasid 96. aastal eesti kir-janduses tasapisi sündima protsessid, mis on laias laastus paralleelsed "kuju-tavas kunstis" neli-viis aastat varem käi-

vitunutega. Kirjandus, sh ilukirjandus, on vist leidmas oma kohta teises Eesti Vabariigis. Jälle võib sünsel maastikul ringi liikumas näha kirjanikke, kes polegi enam mingid läbipaistvad kummitused-imeloomad, vaid räägivad inimkõrvale kuuldaval häälel, vaidlevad ja jagelevad omavahel, organiseeruvad, kirjutavad kirjandust. Kaugel seegi aeg enam on, mil neid taas lugema hakatakse.

Üheksakümne seitsmendal aastal ilmunub päris mitu huvitavat raamatut.

JÜRI EHLVEST:

Möödunud aastane eesti kirjandus ei jätnud kahtlust, et tekstid kirjeldamaks seda, kuidas kollane on roheline, on endiselt meie kirjanduse põhikirjad. Sellises kirjanduse enesepühitsuses võib kahelda. Võtame või mehe, kes läheb automaadiga püütonit tapma. Miks peaks talle keegi teeasumise-eelsel väikesel istumisel lugema ette kirjandust: "Kollane on roheline". Kuidas see aitab päästa püütonit? Sest et püütonitapja ju näeb kohe läbi nõrga koha. Ta vihastab: "Kui autori sõnum oli, et 'on roheline', siis milleks tõi ta sisse mõiste 'kollane', kuivõrd kollane ei asetu ju tema romaanis, kuivõrd tegemist on fiktsiooniga, positsiooni, kus tema seisatajaks oleks miski muu kui seesama jutt." Ja kes tahaks näha vihast automaaturit enda sohval istumas? Mõtlen siin just proosat. Ma ei lugenud küll üle, kuid kui oletame, et keegi ei kirjutanudki tegelikult kuskil kordagi, et kollane on roheline, siis mis on selle taga? Too neetud visuaalsus. Nägemine on liiga kiire toiming. Viivituse puudulikkus on siin kenutaja. Kuid kirjamuster laseb

oodata elu imelikuks. "Elu on imelik" tundub olevat teistsugune lause kui "kollane on roheline", kuid on erilisele meelega, sellisele, mis reageerib mis tahes mõtelliigutusele momentaanselt (mõtlen siin just automaati), täpselt sama tark lause. Erilise meelega vohav puudulikkus (püütonite vormis) ei saa olla tõsisele kirjandussõbrale õigustuseks. Kuigi keegi ei saa aru, mina ka mitte, et laused "elu on imelik", "armastus on pühalik", "ateism on jumalik" ei ole embavad, pole nad seda siiski. Tõde ei ole käegakatsutav, kuid on ränk. Pean silmas Pargi, Trummali, Bergi, Kivi – nii Toomase kui Aita – loomingut. Kes siis püütoni päästsid, kes panid kirja read, mis sundisid meest automaadiga istuma jääma, ei lasknud tal lahterdada kerge vaevaga "rohelisteks kollaseks"? Need olid Kõiv, Kivastik ja Raudam.

PEETER SAUTER

Kõige iseloomulikum ja olulisem viimastele aastatele on, et enam pole selget sotti, mis on mis. Ma võrdlen õndsas nõukogude ajaga. Siis oli klaar. Ehin ilmus või Kross ilmus. Nägid selle Sirebist ära. Tahtsid, läksid ja ostsid (kui polnud mõni hirmus defka asi, mõni Runnel võib-olla) ja pistsid riulile. Sinna kogunesid tasapisi meeldivamate autorite kogutud teosed. Uusi tuli peale vähe. Raamat oli odav.

Nüüd on paljusid või segadus. Ega üks olek pole parem kui teine.

Eelmine oli harjunud. Uuega pole veel harjunud. See on ameerika, et ilmunud pinude viisi kraami ja sa võid leida ametliku kirjandusloo poolt eiratud autoreid, kes on sama huvitavad või head.

Ma ei kiirusta uusi asju lugema. Isegi

mingi tõrge on. Kuigi ilmub tekste, mida sooviks lugeda. Aga just nende ümber lüüakse ka ajakirjandusvahtu, mille saatel ei taha lugema hakata. Ma panen teadmise raamatu ilmumisest kuhugi aju allsahtlisse ja loen hiljem, siis, kui paber on juba koltunud. Ajatult ja vabalt. Nii olen alles nüüd lugenud Tõnu Õnnepalu kahte romaani – lihtsalt niisama. Nii polegi ma veel lugenud Ehlvesti ja Kivastikku, kellesse on kõvasti usku. Ega nad kuhugi kao. Nagu Vint, Vahing, Kross, Hirv, Päärn Hint, Ehin, Arder, Lapin, Remsu, Kõiv, Raudam, Kivisildnik, Kiik. Need olen mõttes ootama pannud. Kadunud on kunagine suur lugemiseisu. On küll kenad asjad, aga mis siis, mõtlen. Kui tuleb tuju, loen. Võtan terve Krossi ette või terve Kõivu, kui on aega. Ei juhtu ka midagi, kui ei loegi. Õndsas nõukogude ajal sai vist loetud kohe iga hinna eest. Nii on aeg muutunud. Vallak ei lugenud Vahingut ja ei juhtunud midagi. Lugemine peab mõnu ja lusti pakkuma, milleks muidu.

Praegu pole aega, pole raha. Vist huvigi mitte. Rohkem kui varem on hea raamat võrreldav hea prae, hea jalutuskäigu, hea kokkusaamise, hea veinipudeliga. Üks pole tingimata õilsam või ilusam kui teine.

KAJAR PRUUL **Kümme Vikergallupit**

Seekordne Vikerkaare kriitikute aasta-küsitlus oli juba üheteistkümnemes, nii et pole liiast korraks seirata, kuidas eelnenud kümme kirjandusaastat gallupi-

peeglis paistavad ja kes on millal olnud kaunim ilma peal.

Kuivõrd tõsiselt tulemused võrreldavad on, jäägu igäihe enda otsustada. Juba vastanute arvgi on kõikunud 14st 22ni. Kui paaril esimesel aastal oli ekspertidering suhteliselt avatud, siis hiljem on püütud üsna rangelt järgida reeglit, et küsitletaks võimalikult kõiki kriitikuid, kel läinud aasta ajakirjanduses kas või 1–2 raamatuarvustust ilmus, eesti kirjandusest sealhulgas, ning – kes selsinatsel ajal veel mitte 35ndama eluaasta piiri polnud ületanud. (Nimed on küll vaheldunud, aga huvitav küll, nii väljasõelutud kriitikute arv on püsinud aastaid üsna stabiilne: ikka kahe-kolmekümne vahel.)

Mängudega on teatavasti nii, et parem olgu reeglid lollid, kui et neid üldse pole. Ja toimetuski on võtnud Vikergallupit eelkõige mänguna, mille puhul pealegi ei ole vist karta, et ta ülemäära hasartseks läheks: ei pappi, ei kulinaid kaela.

Niisiis Vikergallupi parimad 1986 – 1996:

1986 – Betti Alveri luulekogu "Korallid Emajões" (9 häält 18st).

1987 – Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse näidend "Põud ja vihm Põlva kihelkonnas neläteistkümnendama aasta suvõl" (6/21).

1988 – Madis Kõivu ja Vaino Vahingu romaan "Endspiel. Laskumine orgu" ja Hando Runneli luulekogu "Laulud eestiaegsetele meestele" (kumbki 7/22).

1989 n-õ jooksis pilt eest ära: parim tulemus oli vaid 2 häält 16st ja selle teenisid välja 4 raamatut. Olgu nemadki

üles loetud: Nikolai Baturini "Karu süda", Jaan Kaplinski "Kust tuli öö", Ülo Mattheuse "Kuma", Aleksander Suurani "Kui seda metsa ees oleks".

1990 – Mati Undi romaan "Öös on asju" (12/21).

1991 – Viivi Luige romaan "Ajaloos ilu" ja Mari Saadi romaan "Võlu ja vaim I" (kumbki 7/19).

1992 – Doris Kareva luulekogu "Maailma asemel" (8/21).

1993 – Emil Tode romaan "Piiririik" (11/20).

1994 polnud 1989. aasta segadus kaugel: Mihkel Muti romaan "Rahvusvaheline mees" sai 4 häält 14st, aga ligilähedale jõudsid ka Maimu Bergi "Ma armastasin venelast" ja Madis Kõivu "Studia memoriae I" (3/14).

1995 – Jaan Kaplinski "Jää ja Titanic" (6/18).

1996 – Sven Kivisildniku luuleraamat "Nagu härjale punane kärbseseen" (7/17).

Edukaimad debüüdid:

1986 – Max Harnooni luulekogu "Mustvalge" (8/18).

1987 – Indrek Hirve luulekogu "Une-raev" (19/21).

1988 – Maimu Bergi romaaniraamat "Seisab üksi mäe peal. Kirjutajad" (16/20).

1989 – Karl Martin Sinijärve luulekogu "Kolmring" (7/16).

1990 – Peeter Sauteri proosaraamat "Indigo" (10/21).

1991 – Hannes Varblase luulekogu "Mäel, mis mureneb" (8/19).

1992 – Villu Tamme luulekogu "Tuvi oli tihane" (10/17).

1993 – Mart Kivastiku jutukogu "Homme" (5/17).

1994 – Mait Ando Rauna romaan "Kollane maja" (6/11).

1995 – Andrus Kivirähu "Ivan Orava mälestused" (9/17).

1996 – Jüri Ehlvesti romaan "Ikka veel Bagdadis" (9/16).

Kirjastuse
PERIOODIKA
väljaandeid
müüakse:

TALLINNAS

AS Plusspunkti kioskites Tõnismäel
ja Vabaduse väljakul

AS Rinderi kioskites Kuninga t 2
ja Suur-Karja t 12

Vabariikliku Ajakirjanduslevi kioskis
Postimaja juures

Kauplustes

Rahva Raamat Pärnu mnt 10
Viruvärava Viru t 23

TARTUS

Tartu Ülikooli raamatuäris
Ülikooli t 10

Postimehe raamatuäris
Raekoja plats 16

Vikerkaar

TOIMETUS:

Peatoimetaja Märt Väljataga 6 464 059.

Marika Mikli 6 464 054.

Kajar Pruul 44 19 75 (Tartu).

Keeletoimetaja Tiina Lias 6 464 054.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 6 464 062.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 6 464 062.

Masinakiri Viivi Tammik 6 464 062.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta.

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 68 14 11.

Toimetuse postiaadress:

Pikk 2, EE0001, Tallinn.

Toimetuse asukoht:

Voorimehe 9, EE0001, Tallinn.

Fax: 44 24 84.

Interneti aadress:

<http://greta.cs.ioc.ee/~tanel/vikerkaar.html>

E-mail

vikerkaar@teleport.ee

Väljaandja: kirjastus "Perioodika",

Pärnu mnt. 8, EE0001, Tallinn.

Trükk: "Printall".

"Vikerkaar" nr. 3/1997.

Vikerkaar

3/1997

